

Turkish Studies

Historical Analysis

Volume 14 Issue 1, 2019, p. 53-84
DOI: 10.7827/TurkishStudies.14367
ISSN: 2667-5552

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş: Kasım 2018*

✓ *Accepted/Kabul: Mart 2019*

✍ *Referees/Hakemler: Prof. Dr. Korkut TUNA - Doç. Dr. Murat Cem DEMİR*

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇÖZÜLMESİ, TANZİMAT VE ÇÖKÜŞ DÖNEMLERİ: CAHİT TANYOL İLE ŞERİF MARDİN'İN YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

*Erkan ÇAV**

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecini, Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatından başlatan yaklaşımlar vardır. Bu klasik bir yaklaşımdır, ancak tarihçiler ve sosyal bilimciler arasında taraftar bulmuştur. Bu anlayış Halil İnalcık gibi tarihçilerle değişir. Osmanlı Devleti, yıkılmadan evvel yavaş biçimde geri çekilme stratejisi izlemiş, toprak kaybına rağmen devletin varlığını yaklaşık 200 yıl daha sürdürebilmiştir. Bu 200 yılın son 70-80 yılında ise askeri gücündeki zayıflamaya rağmen, incelikli siyaseti ve bunu yürüten kadroları ile varlığını korumuştur. Bu küresel siyaset yapma gücü, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına engel olamamakla birlikte, burada elde edilen deneyimler çeşitli biçimlerde Türkiye Cumhuriyeti'ne aktarılır.

Osmanlı son dönemi, yoğun bir değişim ve aynı zamanda bu değişime direnç sürecidir. Bu yıllarda köklü reformlar, devletten bağımsız bir aydın sınıfının oluşumu, yeni toplumsal ve siyasi düzenlemeler, eğitim, hukuk, ekonomi, ordu, sağlık, ticaret, ulaşım, madencilik ve diğer tüm yaşam alanlarında derinlikli dönüşümler gerçekleşir. Bu değişim sürecinde; varlık, bilgi ve değer alanlarını belirleyen epistemoloji de dönüşür.

Çözülme dönemi, 1839 yılında başlayan Tanzimat süreci, dönemin kadroları ve Osmanlı'nın çöküş süreci, farklı ideolojiye sahip her Cumhuriyet aydınının çalıştığı temel konulardandır. Tanzimat, günümüz toplum ve devlet yapısına aktardıkları ile temel öneme sahip bir dönemdir. Bu dönem anlaşılardan Cumhuriyet'in anlaşılması mümkün değildir. Cahit Tanyol (1914- ...) ve Şerif Mardin (1927-2017), sosyal bilimci ve sosyolog kimlikleriyle bu dönem üzerinde çalışmışlar,

* Dr., E-posta: caverkan@gmail.com

eserler vermişlerdir. Onların çalışmalarının karşılaştırmalı bir incelemesi, hem Cumhuriyet döneminden geriye doğru oluşturulan tarihsel ve sosyolojik yaklaşımların ortaya konulması, hem de Türkiye'nin mevcut sorunları için daha etkili çözümler üretilmesi açısından katkı vericidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Tanzimat, Meşrutiyet, Entelektüeller, Cahit Tanyol, Şerif Mardin.

THE DISSOLUTION OF THE OTTOMAN EMPIRE, TANZİMAT AND DECADENCE PERIODS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CAHİT TANYOL AND ŞERİF MARDİN'S APPROACHES

ABSTRACT

There are approaches that initiate the decline of the Ottoman Empire from after the death of Suleiman the Magnificent. This is a classic approach, but has found supporters among historians and social scientists. This understanding has changed with historians such as Halil İnalcık. The Ottoman Empire followed a slow withdrawal strategy before it collapsed, despite the loss of land, the state has been able to maintain its existence for about 200 years. In spite of the weakening of the military power in the last 70-80 years of this 200 years, it has maintained its existence with its successful politics and its bureaucrats. This global policy making power, along with failing to prevent the decadence of the Ottoman Empire, the experience gained here has been transmitted to the Republic of Turkey.

The last period of the Ottoman Empire was an intense change and at the same time the process of resistance to change. In these years deep-rooted reforms, the formation of an independent intellectual class from the state, new social and political regulations, education, law, economy, army, health, trade, transportation, mining and all other living spaces are deeply transformed. During this process of change; the epistemology that determines the fields of existence, knowledge and value is also transformed.

Dissolution period, the Tanzimat process which started in 1839, the cadres of the Tanzimat period and the decadence/collapse of the Ottoman Empire were the main subjects that every Republican intellectual with different ideologies worked. Tanzimat is a period of fundamental importance with the transfer of the term's qualifications to present society and the state. It is not possible to understand the Republic without understanding this period. Cahit Tanyol (1914- ...) and Şerif Mardin (1927-2017) have worked on this period with the identities of social scientists and sociologists. A comparative analysis of their work, to reveal the historical and sociological approaches in which backwards Republic and is important for finding more effective solutions to Turkey's current problems.

STRUCTURED ABSTRACT

The Ottoman Empire ruled for a social and political order with the system of nations and governed communities with different religions (Kenanoğlu, 2004). In this way, Ottoman has kept the Muslim society which is the main backbone of the society together, and has maintained non-Muslim loyalty to the state and its administration for centuries. However, with the effects of the French Revolution of 1789, the unity and unity of different ethnic groups in the Ottoman Empire began to deteriorate. This determination is correct, but when it comes to the reasons, it is seen that many different processes are experienced simultaneously.

After the Renaissance which is up to the Conquest of Istanbul, Europe gradually began to take the lead in scientific development. Since the second half of the 1600s, the European military forces of has begun to win victories in the war with the Ottoman Empire, and the results of this war will be taken shortly with Karlofça Treaty (1699). The Ottoman Army, which was militarily declining, went on to import military technology and military structures from the West. This movement made the state survive for a while. However, this situation has been transient, even damaged, the technological infrastructure and the weakness of qualified military power, which are not fed by the country's own resources, brought weaknesses and defeats during the war periods.

The second dimension is the reflection of scientific developments on the economic field. The Industrial Revolution began in the 1700s with the development of low-cost and mass production facilities due to the steam engine technology developed. With these low cost products coming from Europe and because of new "low tax" capitulations that had wided after 1838 Baltalimanı Treaty which is had been signed between Ottoman Empire and British Kingdom, manual labor craftsmanship and small business economy started to lose its effectiveness in the Ottoman market. Upon this, the trade guilds in the 1800s lost their market and market demands and they started to close (Genç, 1986; Hamitoğulları, 1986; Tabakoğlu, 1986). The decline in the economic area has been one of the main factors that feed social and political unrest, then it has become increasingly difficult to keep the elements of the society and the social fabric together.

In the third dimension, the West has taken economic power based on production and started to gain economic advantage in all areas of the Ottoman market by using the capitulations given to it for centuries as a concession. On the other hand, Europe, the West, has taken on the aggression, expansionist, imperial and colonial identity simultaneously by using its military power equipped with new and effective weapon technology. And with the European military force, the Ottoman Empire, which is rich in mineral resources, trade routes and fertile land, has been gradually trying to occupy, shrink and ultimately destroy from various regions.

Europe/West, the intellectual background and the cultural codes, that will run these three initiatives will form the ground with the idea of Renaissance-Enlightenment. While the West is acting with the philosophy of the rule of Europe, the idea of transferring all sovereignty of man to everything and the philosophy based on rationality, it has

formed its cultural codes with orientalist studies in the eastern and religious areas.

With the growing media power, the banking network, political and military organization and application skills Europe, has collapsed like the black cloud on the existence of the Ottoman Empire. In order to prevent this, the Ottomans made numerous reforms, but did not achieve its goal. The question is: Why did not the modernization movements prevent the collapse of the Ottoman Empire? In this case, despite all the modernization steps, the necessity to think that the Ottoman Empire was destroyed as a result of the imperialist and colonialist practices of the states that made the industrial revolutions emerged as a big fact.

The Ottoman Empire had to withdraw from the stage of history with the multidimensional attacks, destructive practices and destructive interventions of the imperialist and colonialist states which continued after World War I. In this case, the following question is critical: The experience that the Ottoman collapse taught us; against imperialist and colonialist states, isn't there more important that economic and military power is a priority and determinant in maintaining the existence of the state? It is clear that the importance of modernization steps against the aggressive, colonial and imperial Western states should be questioned.

Cahit Tanyol (1914-...) and Serif Mardin (1927-2017) seek answers to these questions in their works. Tanyol and Mardin evaluate the history of such a multi-faceted period, the decay of the Ottoman Empire, the Tanzimat and the collapse of the state from their sociological perspectives.

Cahit Tanyol, while the Ottoman State is withdrawing from the stage of history, is living its childhood. The newly established state has been everything to him. It has been reflected in the sociology approach of him, and he has been an advocate of a state-focused sociology. In this context, Tanyol considers the dissolution/deconstruction, Tanzimat and collapse periods of the Ottoman Empire with a statist perspective and sees the greatest responsibility in this process in the intellectuals and bureaucrats of the period. As such, he highlights the weaknesses, inadequacies and deficiencies of the influential class powers and intellectuals in the state administration such as Kalemîye (Bureaucrats), İlmiye (Clergy and Science People) and Seyfiye (Army). And he takes a critical, negative, judgmental and sometimes accusing approach to the Ottoman bureaucrats and intellectuals. The Ottomans, who could not raise strong and sufficient cadres, collapsed. Today, Turkey if it wants to survive strong and sufficient staff should be trained. Tanyol, personally witnessed the trauma of the collapse of the Ottoman Empire, it compensates this trauma with the establishment of the Republic of Turkey. Tanyol, evaluates the dissolution and the Tanzimat periods, with comparatively Turkey. Turkey, to be strong and to live, should not make the same mistakes made by the Ottomans. He makes his evaluations about Ottoman history with this sociological perspective.

Şerif Mardin, on the contrary of Tanyol, examines the Tanzimat, the cadres and the collapse of the Ottoman Empire in the context of the

conditions of the day and the discussions of the period. Mardin explores the thought world of bureaucrats and intellectuals, the structures of groups and thought movements on the basis of the primary sources of these years. In this way, he reaches deep analyzes and complete interpretations. He evaluates Tanzimat with the sources of political and social change. He demonstrates the increasing modernization steps, the connections and continuity between them in Tanzimat. He examines the issues, contents and forms of the Ottoman Empire's reforms, policies, and policies which in the process of dissolution, Tanzimat and collapse that also them used by Republic of Turkey. He identifies the pioneers of the cadres who establish a new state organization. The pioneers had the Tanzimat mentality and practices. He does this through an extensive "history of thought" analysis. Mardin's approach that does not progress through general assumptions and denials is an approach that does not diminish the Ottoman period nor exalts the Republican period in every respect. Mardin has a methodological approach based on understanding and explanation. Mardin seeks traces of the Ottoman mentality and cultural codes in the construction of the new state, Republic of Turkey. According to Mardin, Tanzimat is a transition process under the influence of Westernization. The attitudes of cadres vary according to the transition period characteristics. Reforms thoughts, still practiced in Turkey. These thoughts and practices are also the cause of various negative processes, problems and conflicts in Turkey.

Finally, Cahit Tanyol and Şerif Mardin, both in their studies on the period of dissolution, Tanzimat and collapse, are trying to make sense of this process together with the Republican period. In these investigations, the conditions, characteristics and interactions of the past, to the extent that it is determined effective, healthy and successful, it will be possible to make effective suggestions to find solutions for today's problems.

Keywords: Ottoman Empire, Reforms, Constitutionalism, Intellectuals, Cahit Tanyol, Şerif Mardin.

"Tanzimat hareketi tarihimizde başka nitelikte bir boşluğun başlangıcı olmuş ve tarihimiz diyalektik yörüngesinden saptırılarak, olay güncel bir sorun olarak günümüze kadar gelmiştir. Tanzimat, aynı zamanda öğretim ve eğitim alanında yabancılaşmanın da bir belgesi ve Batı emperyalizminin uygarlık ve ilerencilik maskesi altında sunduğu bir afyon alışkanlığının başlama noktasıdır." (1990)

Cahit Tanyol

"Tanzimat, Osmanlı devlet adamlarının bu [Devleti nasıl kurtarabiliriz?] kaygısının yeni bir biçim alması olarak tanımlanabilir." (1983)

Şerif Mardin

Giriş

Devletlerin çözülme ve çöküş süreçleri her zaman sancılı olur. Osmanlı Devleti yöneticileri, yaşanan çözülmenin durdurulması, aksaklıkların giderilmesi ve yeniden güçlü bir devlet olunması için sultanlar ve mahiyetindeki devlet memurlarıyla, 1700'lerden itibaren, özellikle Sultan III. Selim (1789-1807) döneminde hayata geçirilen Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) uygulamaları ile "Yenileşme" hareketlerine, yoğun biçimde yönelmişlerdir. Tanzimat, 1839 Tanzimat Fermanı ile başlatılan ve I.

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına kadar sürdüğü kabul edilen bir dönemdir. Ancak Tanzimat'ın etkileri bu yıllar ile sınırlı değildir. 16 Ağustos 1838'de İngiliz Krallığı ile imzalanan ve yeni kapitülasyonlar veren Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile, endüstri devrimini yapmış ve düşük maliyetli ürün üreten ülkelere verilen imtiyazlar ile ekonomik-bağımlılık altyapısı kurulan sürecin devletin siyasi ve sosyal yapısında somutlaştırılan bağımlı-iradesi olan Tanzimat'ın etkileri, I. Meşrutiyet (1876-1878), Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına, bunun ötesinde Cumhuriyet dönemindeki siyasi-sosyal politikalara ve uygulamalara değin yansır.¹

Osmanlı Devleti, çökmeden evvel yavaş bir geri çekilme stratejisi izlemiş, zayıflamasına rağmen, elindeki toprakların büyük bölümünü, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması'ndan sonra 150-200 yıl daha koruyabilmiştir. Bunda, özellikle siyasi kadrolarının önemli çabası olmuş, diplomasi gücü öne çıkmıştır. Diplomasideki kimi başarılarını siyasi olarak sürdürebilen Osmanlı, belki varlığını I. Dünya Savaşı sonrasında koruyamamış ancak bu topraklardaki yeni devlet Cumhuriyet'e bu deneyimini büyük ölçüde aktarabilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son 100-150 yılı, yoğun bir değişim ve aynı zamanda bu değişime direnç sürecidir. Bu yıllarda, köklü reformlar, devletten bağımsız bir aydın sınıfının oluşumu, yeni toplumsal ve siyasi düzenlemeler, eğitim, hukuk, ekonomi, merkezi ve yerel yönetimler, ordu, sağlık, ticaret, ulaşım, madencilik ve diğer tüm alanlarda, kimi zaman tartışılan ancak nihayetinde hayata geçirilen derinlikli dönüşümler gerçekleşir.²

Osmanlı'nın son dönemlerinden Cumhuriyet'e aktarılan süreçte iki temel gerilim yaşanmıştır: Osmanlı Devleti'nin başarısızlıkla sonuçlanacak Avrupa'ya, Batı'ya eklenme girişimi. Çöken Osmanlı Devleti yerine kurulan, ancak bölgesindeki, İslâm dünyasındaki ve birkaç yıl önce sahip olduğu topraklardaki hakimiyetini, etkinliğini ve liderliğini yitiren Cumhuriyet (Çav, 2011: 21). Bu iki kutuplu gerilimin içinde Osmanlı'dan Cumhuriyete aktarılan koşullar ve özellikler, düşünceler ve düşünce hareketleri, kişilerin ve grupların faaliyetleri, teoriler ve pratikler günümüzün toplum ve devlet yapısında belirleyici olmuştur. Osmanlı-Türkiye aktarımında, Osmanlı'nın 1700'lerde başlayan çözülmesi, bu çözülmeye karşı özellikle 1800'lü yıllardan itibaren Yenileşme hareketleri ile verilmeye çalışılan cevaplar, Tanzimat, I. Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri, bu dönemlerdeki yönetici, bürokrat ve aydın/entelektüel kadroların tepkileri ile yaşanan siyasi ve toplumsal dönüşümler, bu sürecin temel konuları olarak görülebilir.

Bilim ve teknolojiye yaşanan gerilemeye dayalı askeri üstünlük kaybı, ekonomi ve üretimde gerileme gibi, toplum ve devlet yapısında yaşanan olumsuzluklar da devletin kendi içinden çöküşünü getirmiştir. Bu süreçte aydın ve bürokrat kadrolarının yeterli çözümler üretmek konusunda zayıf kalması ve toplumun biçimlendirilmesi ile devletin güçlendirilmesi arasında yaşanan tenakuz da, bu süreci körüklemiştir. Giderek zayıflayan bir toplum ve devlet yapısı ile karşı karşıya kalan devlet, çeşitli girişimlerine ve askeri zaferlerine rağmen birliğini ve bütünlüğünü koruyamamıştır.

Bu süreci engellemek amacıyla, 1800'lerin başında somutlaşmaya başlayan ve Tanzimat dönemi ile zirveye çıkan çeşitli reformlar yapılarak "Modernleşme" sürecine girilmiş, siyasi planda ise Osmanlıcılık³, İttihad-ı İslâm (İslâmcılık) ve Türkçülük gibi akımlar denenmiştir. Teknik kapasitesinin ve eğitilmiş subaylarının artırılması gibi modernleştirme girişimlerine rağmen Ordu'nun temelde alaylı-mektepli olarak iç çatışma yaşamasına ve siyasi bölünmelere uğramasına engel olunamaması da

¹ Cumhuriyet döneminde Tanzimat üzerine yapılan ilk kapsamlı ve detaylı inceleme için bkz. *Tanzimat I-Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, 1940. Tanzimat ve Meşrutiyet düşünce birikimlerinin Cumhuriyet'e aktarımını ele alan kapsamlı bir diğer kolektif eser için bkz. Alkan, 2004. Tanzimat üzerine çok yazarlı bir diğer çalışma için bkz. İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2018. Tanzimat döneminin Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla ortaya çıkan tüm Osmanlı-İslâm coğrafyasındaki siyasi dönüşümlerdeki etkisi için bkz. Kawtharani, 2018.

² Bu alanların tümünde etkili olan hukukta yaşanan din temelli hukuktan seküler hukuka yönelik dönüşümlerin sosyal-politik dayanakları ve süreçleri için bkz. Akça ve Hülür, 2006. Bir diğer temel belirleyici alan olan eğitimdeki sekularizm odaklı dönüşümler için bkz. Okumuş, 2005.

³ Tanzimat dönemi Osmanlıcılık Hareketi için bkz. Demir, 2011.

savaşlarda zafiyet getirerek yenilgilerle zarar verici sonuçlara yol açmıştır (Çav, 2013: 332-333). Bu değişim sürecinde ise bir şey kalıcılaşır: Varlık, bilgi ve değer alanlarını belirleyen epistemolojinin dönüşümü.

Kırım Savaşı (1853-1856), Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki ekonomik, askerî ve siyasî hakimiyetini arttırdı. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid'in güçlü siyasi manevra kabiliyeti, devletin yıkılma sürecini 40 yıl ileriye atabilmiş, devlet küçülmesine rağmen 1910'ların sonuna değin varlığını koruyabilmiştir. Yapılan tüm Yenileşme girişimlerine karşın bilim ve teknoloji, üretim ve ekonomi gibi temel alanlardaki Batı ile dengelenmeyen zayıf yönler, Trablusgarb (1911-1912), Balkan (1912-1913) ve I. Dünya (1914-1918) savaşlarında kendini göstermiş, çeşitli galibiyetlere, Çanakkale direnişine ve diğer çabalara rağmen Osmanlı devlet organizasyonu ve örgütlenmesi ayakta duramamış, buna imparatorluk milletler sistemine başkaldıran Arnavut ve Arapların da eklenmesi ile Osmanlı devlet ve toplum yapısı çökmüştür.

Osmanlı'nın son 150 yıllık siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî varoluş serencamına ilişkin yaklaşımların; bugünün siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî koşullarına ilişkin süreçleri doğru anlamlandırmak için anlaşılması, hayati önem taşır. Cahit Tanyol ve Şerif Mardin'in bu sürece ilişkin değerlendirmeleri; Tanzimat'ın anlaşılması, Türk Modernleşmesi, bürokratik ve aydın sınıfının modernleşme yaklaşımları, elit grupların düşünceleri ve düşünce hareketleri, ulus-devlet olarak Cumhuriyetin kuruluş sürecini belirleyen koşullar, resmî-merkez ideoloji Kemalizm, toplum ve devlet yapısı, din ile devlet ilişkileri, laiklik, sekülarizm ve sekülerleşme, Türk sosyolojisi ve siyaseti ile diğer alanlardaki farklı bakış açılarını, yorumlarını, teori ve uygulamalarını belirleyen temel yaklaşım biçimlerini verir. Cahit Tanyol ile Şerif Mardin'in düşüncelerini karşılaştırmalı olarak ele almak, hem Türkiye'de etkili olan sosyoloji yaklaşımlarının önemli bir bölümünü ortaya koyması ve bunların değerlendirmesini yapmaya imkân vermesi bakımından, hem de ilgili meseleleri anlamak ve bunlara yönelik bakış açılarını kavramak bakımından tarih-sosyoloji ilişkisi ekseninde değerli açılımlar sunar.

Osmanlı Devleti'nin Çözülmesi

Klasik tarih yazımında 1300-1600 yılları arasında Osmanlı'nın dünya üzerinde etkili bir devlet olduğu⁴, 1600'lerden itibaren eski gücünü yitirmeye başladığı ve başında Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun olduğu, Avusturya, Venedik ve Lehistan'dan oluşan Kutsal İttifak devletleri arasında imzalanan 26 Ocak 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde çözülmenin ve gerilemenin başladığı kabul edilir.⁵ Osmanlı Devleti'nin 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile genel olarak çözülmeye, gerilemeye ve/veya çöküşe geçtiği dile getirilmekle birlikte, bu süreci Necip Fazıl Kısakürek gibi XVI. yüzyıldan başlatılanlar da vardır (Kısakürek, 2007: 9).

1800'lerde zirveye çıkacak Yenileşme hareketlerinin bazı unsurlarına 1718-1730 tarihleri arasında yaşanan Lale Devri'nin Patrona Halil İsyanı ile biten sürecinden sonra gelen Batılı gibi görünmeye dayalı kültürel ve sosyal değişim sürecine kadar geri götürmek mümkündür. Bu, aynı zamanda bu sürecin düşünsel arka planını oluşturur.⁶ Osmanlı'nın Avrupa'daki nüfuzu kırıldıkça, Avrupa'nın Osmanlı'ya nüfuzu ve etkileri hızla artar. Osmanlı Devlet adamları bu süreci durdurmak ve hatta tersine çevirmek için birçok girişimde bulunmuş, olumsuz süreçleri düzeltmek için durum tespiti yapan, karşılaştırmalı analizler ortaya koyan ve kapsamlı öneriler getiren eserler yazmış,

⁴ Bu dönemi anlatan klasikleşmiş zirve çalışmalar için Halil İnalçık'ın şu eserlerine bkz. İnalçık, 2018a, 2018b ve 2018c.

⁵ Avrupa'da "Türk Korkusu"nu bitiren antlaşma olarak tanımlanan Karlofça Antlaşmasının siyasî, askerî ve Osmanlı diplomasisindeki boyutları, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki konumu ve sınırları üzerindeki etkisi ve Osmanlı'nın yıkılışına değin geçen 220 yıllık dönemdeki yansımaları üzerine bir değerlendirme için bkz. Kurtaran, 2016.

⁶ Hilmi Ziya Ülken'in Osmanlı-İslâm-Türk düşüncesi çalışmalarını esas alarak, 1700'lerden günümüze değin düşünsel dönemlendirmeyi şöyle yapabiliriz: 1700'lerin başından Tanzimat Fermanı'na (1839), Tanzimat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet'e (1908), II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in kuruluşuna (1923), Cumhuriyet'in kuruluşundan çok partili hayata geçişe (1945) ve 1946'dan günümüze. İlgili çalışmalar için bkz. Ülken, 1995, 2001, 2004a ve 2004b.

çevirmiş, sultanlara sunmuşlardır.⁷ Bu tespitler, tavsiyeler ve öneriler içeren siyasi ve sosyal akla dayalı yaklaşım biçimi Selçuklu-Osmanlı geleneğinde vardır, işlemiştir ve uygulanmıştır.⁸ Ancak, bütün girişimlere rağmen bilimsel alanda yaşanan geriliğin telafisi olmamış, bilim ve teknolojideki gerilik askeri yenilgileri, yenilgiler geri çekilmeyi, geri çekilme Avrupa'nın Osmanlı'daki etkisinin ve nüfuzunun artmasını getirmiş, buna karşı Avrupa nüfuzuna cevap verme girişimleri olarak denenen Yenileşme hareketleri ise⁹, kendi kültür ve medeniyet anlayışından uzaklaşmayı, Anadolu'nun 800-900 yıllık Türk-İslâm kimliği ile yoğrulmuş kültür ve medeniyet birikiminden kopmayı ve nihayetinde Osmanlı Devleti'nin çökmesiyle sonuçlanacak süreci getirmiştir.

Endüstri devrimine dâhil olamayan Osmanlı Devleti, kapitalistleşmediği için kapitalistleşen devletlerin askerî ve ekonomik sömürge uygulamalarının hedefinde olmuş, ekonomik ve siyasi varlığını zamanla Batı'nın egemenliğine kaptırmıştır.¹⁰ Bu sürecin en kritik noktası, adeta çırpınışlarının zirvesi, XIX. yüzyılda Tanzimat ile başlayan, I. Meşrutiyet, Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet dönemleri ile geçen yaklaşık yüz yıllık dönemdir. Batı'nın ekonomik ve askerî saldırılarını besleyen emperyal hedefleri ve sömürgeci anlayışını engellemek imkânsızlaşır, XIX. yüzyıl, devletin son yüzyılı, en zor yüzyıl olur (Ortaylı, 1999). Başka bir ifadeyle, sosyal dönüşümlere¹¹ ve yapısal değişimlere rağmen Osmanlı Devleti, ekonomik ve askerî süreçlerindeki yetersizlikleri sebebiyle emperyalist ve sömürgeci saldırılara cevap veremez, direnemez. Gerçi bu dönüşümler, her ne kadar Batı'yı model alsada da "Osmanlı" rengini alma özelliği ile Batı'daki içeriğiyle tam anlamıyla uygulanmamıştır.¹²

Günümüzde etkili olan tarih yazımında bu dönemi, klasik yükseliş-düşüş yaklaşımlarının aksine eleştirel biçimde ve farklı özellikleriyle okuyan, bu tarih yazımına karşı çıkan yeni yaklaşımlar gelişmiştir.¹³ Örneğin, Mehmet Genç, klasik tarih bakışı içerisinde bakarak bu yüzyıldaki gümrük vergisi gibi ekonomik politikaların sebeplerinin çözümlenmesinin kolay olmadığı kanısında olup, diğer ekonomik dönüşümlerle birlikte bu ekonomi politikasının Osmanlı devlet adamlarının Batı'ya karşı başka bir hamlesi olarak yorumlamak gerektiği düşüncesindedir (Genç, 1996). XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı olması sebebiyle oldukça yoğun, karmaşık ve her alanda iç içe geçen değişim ve dönüşüm süreçleri içeren Batı'nın dayatması altındaki modernleşme hareketlerinin etkili, güçlü ve yıkıcı baskısının olduğu yıllardır.

Avrupa'nın bilim ve teknolojik üstünlüğünü silah ve savaş teknolojilerine aktarması karşısında zafiyete düşen Osmanlı'nın sürekli toprak ve mevzi kaybetmesi, kapitalist ekonomik sistemde etkin olan bir ekonomik döngü kuramaması ve silah sanayindeki geri kalmışlık ve yetersizlik; işgaller, saldırılar ve savaşlar ile örülmüş emperyalist dönemde Anadolu coğrafyasına değin ulaşacak yıkımın ana sebeplerindendir. Bu dönemin habercisi yüzyıllar ise XVI. ve XVII. yüzyıllardır. Bu yüzyıllardaki Osmanlı'nın klasik devlet ve toplum yapısındaki dönüşümleri, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda iyice günyüzüne çıkacaktır. Bu erken dönemdeki süreci, 1970'ler sonrasında yeni kuşak tarihçileri buhran, değişim ve dönüşüm kavramları ile ifade edeceklerdir (Öz, 2013: 15-17). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

⁷ Osmanlı'nın çözümlene sürecine ilişkin yapılmış girişimler, eserler ve önerileri için bkz. Öz, 2013. 1729 ile 1928 yılları arasında, yöneticilere tavsiyeler de içeren siyaset alanında yazılmış yüzlerce eserin bibliyografyası için bkz. Mermutlu, 2008.

⁸ Bu pratiğin Selçuklu-Osmanlı geleneğindeki kadim kökleri, kaynakları ve uygulamaları için bkz. Canatan, 2014.

⁹ Bu sürecin en belirgin göstergelerinden olan giyim kuşam hareketleri için bkz. Aysal, 2011; Öksüz, 2012.

¹⁰ Bu sürecin ekonomik değerlendirmesi için bkz. Genç, 2000.

¹¹ Bu dönüşümlerin "sosyal reform" bağlamında incelenmesi için bkz. Reid, 1999.

¹² Değişimlerin Osmanlı'ya özgün olarak yansıdığı alanlardan bir tanesi "yerel yönetim" yapılanmasıdır. Batı'yı taklit etmekle birlikte, Ünal'ın (2011) "Batılı anlamda yerel yönetimleri oluşturarak yerel demokrasiyi güçlendirmek, halkın yönetime katılmasının kanallarını genişletmek, yerel özerkliği geliştirmek gibi amaçlarla yerel yönetimleri oluşturmak amacını taşımamıştır. Tam aksine merkezi yönetimin uzantısı olarak gördüğü yerel yönetimleri, sıkı bir vesayet denetimi altına alarak kontrol etmiş, varlıklarını kendisinin bir lütfu olarak görmüştür" tespitinde olduğu gibi Osmanlı Devleti Batı kaynaklı reformlarında dahi hep bir "Osmanlı" damgası vurmuştur.

¹³ Osmanlı tarih okumasına ilişkin yerleşik yaklaşımları eleştiren ve yeni bakış açıları getiren değerlendirmeler için bkz. Sezer, 2017 ve İslâmoğlu, 2010: 31-99.

değin geçen süre anlaşılardan, Osmanlı-Türk Modernleşmesi'nin devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran zihniyet dünyası ve uygulamaları doğru anlaşılmaz. Bu bağlantıyı kurmak, Cumhuriyetin resmî-merkez ideolojisinin farklı boyutlarıyla karşımıza çıkan uygulamalarının günümüzdeki etkilerini de çözümleyebilmeyi sağlar.

3.Yenileşme Hareketleri ve Tanzimat

Yenileşme hareketleri içerisinde geçen XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından zor bir yüzyıl olmuştur. Bu sürece, Yenileşme dışında Batılılaşma, Avrupaleşme, Frenkleşme, Asrileşme, Çağdaşlaşma, Medenileşme veya Modernleşme gibi çeşitli isimler verilmiş, ancak nihai noktada yüzyıllardır devam edegelen toplum ve devlet yapısının köklü değişimler geçirdiği bir yüzyıl olmuştur. Bu sürecin başta devlet organizasyonu ve örgütlenmesi ile yönetim sistemi olmak üzere, ekonomik, hukukî, bürokratik, sosyal, kültürel ve askerî birçok farklı boyutu vardır. Ancak nihai noktada, Yenileşmede istenilen hedeflere ulaşılamamış, bunun doğal sonucu olarak askerî ve teknik güç denkliği veya üstünlüğü sağlanamayınca, ekonomik ve siyasî alandaki zafiyetlerle birleşen koşullar toplamında, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında etkinliğini yitirmesi kaçınılmaz olmuştur.

Peki Osmanlı Devleti'nin gerilemeye karşı aktif girişimlerde bulunduğu Tanzimat nedir? “Tanzimat; yanında olmak suretiyle saflarını tayin edenlerin göklere çıkardıkları, karşısında saf tutanların ise yere batırdığı bir muameleye de tabi olmuştur. O nedenle, yüz elli yılı aşan bir tarihi olmasına karşın, böylesine harcıalem bir mevzuya dönüşen Tanzimat Fermanı'nın ve Tanzimat Dönemi tarihinin hak ettiği bir yaklaşımla ele alındığını bugün bile söylemek güçtür” (Çakır, 2004).¹⁴ Yenileşme hareketleri ile bu hareketlere karşı olan düşünceleri ve pratikleri birlikte barındıran Tanzimat'ı, anlamlandırmak ve anlamak, bugünden geriye doğru yapılan bakışlar açısından çok açık, somut ve kolay bir konu değildir. Tanzimat'a yönelik bugünden yönelen bu bakış, o yıllarda da geçerlidir. Devlet adamları, bürokratlar, devlet memurları ve aydınlardan/entelektüellerden oluşan kadrolar, Tanzimat'ı kendi düşünce dünyalarına, ideolojilerine ve içinde buldukları düşünce hareketlerine göre seçmeci bir bakışla yorumluyor, duygu, düşünce ve tavırlarını buna göre oluşturuyorlardı. Bir kısmı yapılanları tasvip ediyor, destekliyor ve katılıyordu, bir kısmı tamamen karşı çıkıyor ve bunun için çeşitli düşünce hareketlerine yöneliyordu, bir kısmı ise ne tam onaylıyor ne de tam katılıyor farklı yaklaşımlar öneriyordu. Bir kısım aydın ise geçmişin başarılarını ve büyük tarihini yazarak, eski gücünü yitirmekte olan toplum ve devlet yapısı için tarihe yaslanan çözümler sunmak, bir şekilde motive etmek, toplum ve devlet güçlerini harekete geçirmek istiyordu. Bu istek, Osmanlı ile sınırlı kalmamış Cumhuriyet döneminde de aydınlarımızda karşılığını bulmuştur.¹⁵ Örneğin, Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1930'larda gündeme getirilen “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş Dil Teorisi” böyle bir amacın somutlaştırılmasıdır (Taşkın, 2001; Akman, 2011). Her halükârda, Avrupa'nın Osmanlı üzerinde artan nüfuzu Yenileşme hareketlerini bir şekilde dayatıyor, zorluyor ve/veya zorunlu kılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî-merkez ideolojisine kaynaklık eden eserler bu sürecin getirdiği sonuçların birer yansımasıdır. Ahmet Ağaolu'nun 1920 tarihli *Medeniyet Risalesi*, Ziya Gökalp'in 1923 tarihli *Türkçülüğün Esasları*, Celal Nuri (İleri)'nin 1926 tarihli *Türk Devrimi-İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri*, Yusuf Akçura'nın 1928 tarihli *Türkçülük* ve Mahmut Esat Bozkurt'un 1940 tarihli *Atatürk İhtilali* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır (Ağaoğlu, 2013; Gökalp, 2014; İleri, 2002; Bozkurt, 1967; Akçuraoğlu, 1990). Bu eserler, temelde, Ağaoğlu'nun (2013: 13) dediği gibi “Batı medeniyetinin diğerlerine galip geldiğini ve dolayısıyla kurtuluşumuz için bu medeniyeti olduğu gibi benimsemekten başka çare olmadığını göstermek” düşüncesinde birleşiyordu.

¹⁴ Hem bütün sürecin karmaşıklığı, hem de siyaset, iktisat, kültür, din gibi her bir alt alandaki karmaşıklık, Tanzimat döneminin çok boyutlu ve detaylı incelenmesi gerektiğini ortaya koyar. Çakır'ın (2000, 2001, 2002) Tanzimat'la ilgili diğer çalışmaları buna örnektir.

¹⁵ XIX. yüzyıldaki ve XX. yüzyılın başındaki mufassal bir Ansiklopedi yazma hevesleri ve girişimleri de bunun bir yansımasıdır (Kara, 2016). Kemal Tahir'in görüşleri de aynı çizgidedir (Tahir, 1992). Oğuz Atay'ın roman kahramanı Selim Işık'ın elinden çıkan 600 dizelik şiir de böyle bir arayışın peşindedir (Atay, 2018). Necip Fazıl Kısakürek'e göre de en büyük dertlerimizden biri “Türk tarihinin hâlâ tam mânasıyla yazılmamış olması”dır (Kısakürek, 2007: 26).

Osmanlı XIX. yüzyılı, Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak isteyen sosyal bilimciler tarafından detaylı olarak incelenmiş, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki değişimlerinin XX. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'ne ekonomik, hukukî, bürokratik, sosyal, kültürel, dinî ve askerî olarak ne gibi etkilerde bulunduğu çok yönlü olarak ele alınmıştır.¹⁶ Tanzimat'la birlikte zirveye çıkan sürecin Cumhuriyet'e aktarılan belirleyici özelliği Modernleşme iradesi ve uygulamalarıdır. Modernleşme hareketleri Tanzimat'tan itibaren artan Osmanlı Devleti'ndeki değişimlerin Cumhuriyet'in kuruluşu ile somutlaşan teorik yaklaşımlarının ve pratik uygulamalarının zeminini verir.¹⁷ Tanzimat'ı ortaya çıkaran koşullar ve uygulamaları, sadece toplum ve devlet yapısında değişiklikler getirmemiş, Osmanlı-Türkiye çizgisinde siyaset, iktisat, eğitim, din, felsefe-mantık-sosyoloji, psikoloji, dil-edebiyat-güzel sanatlar, tarih, ahlâk, hukuk, ideoloji ve sosyal reform, kadın-aile gibi sosyal bilimin her alanında teori ve pratiğin yenilenmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁸ Bu açıdan Tanzimat, Türk Modernleşmesi'nin temelinde yer alan süreçlerin, dinî, kültürel ve siyasî boyutlarını içinde barındıran, kendisinden sonraki tüm dönemlerde belirleyici olan bir dönemdir (Gencer, 2008). Bu özelliğiyle Tanzimat, Osmanlı döneminde yüzyıllardır süregelen epistemolojik, yani varlık, bilgi ve değer alanlarına yönelik bakışın derinden dönüştüğü bir dönem olur.¹⁹

Tanzimat ve Kadrolar (Aydınlar/Entelektüeller ve Bürokratlar)

Osmanlı Devleti'nin çözülmesi, buna karşı girilen Yenileşme hareketleri ve nihayetinde Tanzimat uygulamaları ile devam eden süreç, Cumhuriyet dönemi sosyolojisinin temel ilgi alanlarından. Cahit Tanyol ve Şerif Mardin, her ikisi de toplum ve devlet yapısına, düşünce dünyasına, sosyolojiye ve Türk Modernleşmesine ilişkin düşüncelerini oluştururken Osmanlı Devleti'ndeki Yenileşme/Batılılaşma hareketlerine, bu hareketlerin ve uygulamaların Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki etkisine, toplamda ise bu dönemin Cumhuriyet'e gelen aktarım süreçlerine, biçimlerine, düşünce hareketlerine ve kadrolara derinlikli olarak bakarlar. Bunu yaparken, Tanzimat'ı ve dönemin kadrolarını da yoğun biçimde değerlendirirler. Tanzimat kadroları, devlet adamlarından, ara kademe bürokrat ve memur yöneticilerden, genel itibariyle devletin kaynakları ile varlıklarını sürdürebilen aydınlardan/entelektüellerden oluşur.

Cahit Tanyol, Tanzimat'ın dönüştürücü özelliğini her bakımdan vurgularken, değişen görüşleri bağlamında Tanzimat'ı olumladığı ve olumsuzladığı dönemler vardır. Olumsuz bağlamda baktığında edebiyatımızdaki ve düşüncemizdeki "aşağılık duygusu"nun köklerini Tanzimat döneminde görür (Tanyol, 1943, 3 Kasım). Ona (1950, 29 Eylül ve 1950, 6 Ekim) göre, Tanzimat'ta ortaya çıkan, Batı hayranlığı ve üstünlüğü ile pekiştirilen, sindirilmiş bir birey ve toplum özelliği olan, "insanların millî ve manevî değerlerini başka milletlerin manevî değerleri karşısında zelil ve aşağı olarak" hissetmesi demek olan "aşağılık duygusu", maalesef ki ahlâkımıza da sirayet etmiştir. Tanyol (1964, Kasım), sonraki edebiyat kuşağı olacak Servet-i Fünunculara göre Tanzimat'taki edebiyatçıların Batı'ya İslâmî kurallarla baktıklarını düşünmekle birlikte, yine de bu dönemi yozlaşmanın başlangıcı olarak görür. Tanyol, Tanzimat edebiyatçılarına büyük önem verir. Çünkü

¹⁶ Buraya değin ismi geçenler dışında Tanzimat'ı ve bu sürecin Cumhuriyet'e etkilerini farklı yönleri ve detaylarıyla ele alan temel çalışmalar için bkz. Tunaya, 1996 (İlk baskı 1960); Lewis, 1984 (İlk baskı 1961); Berkes, 2002 (İlk baskı İngilizce 1964); Berkes, 1965; Berkes, 1975; Shaw ve Shaw, 1983; Gencer, 2017; Şentürk, 2008. Tanzimat dönemindeki edebiyat eserlerinin ve bu dönemi ele alan bazı çalışmaların ayrıntılı bibliyografyası için bkz. Öztürk, 2009. Edebiyat alanında en görünür değişimin yaşandığı şiirdeki "yenileşme" için bkz. Törenek, 2010.

¹⁷ Osmanlı-Türkiye Modernleşmesinin Cumhuriyet'teki yansımalarını da içeren çalışmalar için bkz. Karpat, 1996 (İlk baskı 1967); Avcioğlu, 1968; Küçükömer, 2002 (İlk baskı 1969); Sevil, 1991; Ahmad, 2002; Georgeon, 2006; Zürcher, 2004; Köker, 2004. Türkiye'nin Osmanlı'dan bugüne gelen modernleşme serüveninin tarihsel ve güncel süreçlerini çok boyutlu olarak ele alan kolektif bir çalışma için bkz. Kocabaşoğlu, 2004.

¹⁸ Genel olarak "Sosyal Düşünce" kapsamında ele alınabilecek bu değişikliklerin yansıdığı eserlerin listesi için bkz. Mermutlu, 2008. XIX. yüzyıldaki bilim paradigmasının dönüşmesi için bkz. Şentürk, 2008. Osmanlı XIX. yüzyılının sosyolojinin oluşumundaki etkilerini görmek için bkz. Kaçmazoğlu, 2013.

¹⁹ "Bilgi bireyin kendi varoluşunu tanımlamak aracı olurken, episteme bunun olasılıklarını, olası sınırlarını, bütün söylemsel ve söylemsel olmayan biçimlerini belirleyen farklı katmalardaki ilişkiler toplamı olur" (Çav, 2011: 620).

onlar “siyasî, içtimaî, edebî ve fikrî bütün düşüncelerini” edebiyat çalışmalarında vermişlerdir (Tanyol, 1952, 1 Ocak). Tanzimat ve Servet-i Fünun edebiyatı nesirlerine bakıldığında ise, Batı kültürlerine ait fikirleri değil, onun hayal, teşbih (benzetim) ve istihareleriyle (eğretilemeleriyle) meşgul olduğu görülür (Tanyol, 1951, 1 Aralık). Tanyol (1952, 1 Mayıs; 1978, Ekim), Cumhuriyet uygulaması olarak dilde zorlamaya karşı çıktığı zamanlarda Tanzimat edebiyatçıları, Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa ve diğerlerinin dili zorlamalarla oluşturduğunu dile getirirken, dil devrimini onayladığı zamanlarda Tanzimat'ta dil adına yapılanları olumsuzlar. Tanzimat'ın önemli olumsuz etkilerinden bir tanesi Tanzimat yabancılaşmasının gelenek hâline gelmesi ve tarihsel yorumda egemen olmasıdır (Tanyol, 1982). Aydınlardaki aşağılık duygusunun kökenleri, Türk milliyetçiliğinin temel değerleri olan dil, tarih, din, toprak ve düşünce şuurunda yaşanan çözülme sebebiyledir (Tanyol, 1955, Ekim) ve bu giderilmeden, yani millî tarih millî terbiyenin bir parçası olarak görülmeden bunun üstesinden gelinmesi zordur (Tanyol, 1957, 7 Ocak). Tanyol'a göre, aşağılık duygusunun sebebi “tarihini yitirmiş” olmaktır. “Tarihi elinden alınan milletlerin fertleri, kendilerine hangi ideali benimseyebilirler? Ecdadının hayatına, eserlerine karşı bir utanma duygusuna tutunanlar, er geç insanlığın en utanılır mahlûkları olurlar. Bir milleti yıkan ‘aşağılık duygusu’ hakikatte kendi tarihine güvensizliğin ifadesidir” (Tanyol, 1952, 13 Haziran). Aşağılık duygusu, ancak idealist ve yurtsever bir tarih anlayışı ile giderilebilir (Tanyol, 1983, 11 Kasım). Burada, bir noktayı özellikle vurgulamak gerekir: Son 200-250 yıldır parçası olmak için uğraştığımız Batı medeniyetiyle temasımız çoğunlukla ve yoğunlukla savaşlar üzerinden olmuştur. Bu savaşlarda ise Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren hep yenilgiler almaya başladığı için, Batı'ya karşı direnmek amacıyla hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu da, bir düşünce konusu olarak Batı'yı anlamaya engel olmuştur (Tanyol, 1951, 22 Haziran). Öte taraftan Tanyol'a (1983, 11 Kasım) göre, tarihinin sahip çıkmaktaki zafiyet, Cumhuriyetle başlatılan tarih anlayışının da hatasıdır. Türk tarihinin Cumhuriyet'in kuruluşu ile başlatılması, sadece Atatürk merkezli bir tarih öğretilmesi, buna dayalı bir geçmiş tasavvurunun kurulmaya çalışılması, köksüz ve yanlış bir tarih anlayışıdır. Anadolu'nun, Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte yeni bir evresine geçen tarihini sadece Cumhuriyet'ten başlatmak, tarihsel boşluğun büyümesine ve 1071'den beri 1000 yıllık Türk-İslâm yurdu olarak anılan Anadolu tarihinden Selçuklu-Osmanlı tarihinin silinip atılmasına yol açmış, bu da başta aydınların yetersiz tarih bilinciyle yetişmesi olmak üzere toplumsal ve siyasal büyük kayıplar getirmiştir. Bu düşünceyi ortaya koyarken, öte taraftan Tanyol (1987, 19 Temmuz), Türk-İslâm tarihine yaslanarak hareket ettikleri iddiasında olan Türk-İslâm sentezcilerini de Tanzimat'tan beridir sürüp gelen düşünsel birikimi görmezden gelmekle suçlar. Dolayısıyla Tanyol'un, bir ölçüde olumladığı “Türk-İslâm Yurdu” kavramının bugün nasıl tanımlanması gerektiği muğlaktır. Detaydaki farklılığa rağmen, Anadolu'nun Türk-İslâm özelliğinin göz ardı edildiğini söyleyen Tanyol, kendisini de yetiştiren yapı olarak Cumhuriyet'in birey yetiştirme ve tarih politikasını sorgular: “Ben Cumhuriyet'in yetiştirmiş olduğu ilk kuşağa mensubum. Cumhuriyet devrimlerinin rüzgârında büyüdüm, bilgim ve kültürüm Cumhuriyet tarihinin ötesine kayınca ister istemez içimde çelişki uyandı. Devrimlerin söylediğiyle tarihin söylediği... Bu ikisi arasında sağlam bir köprü kurulmadıkça Türkiye'nin hiçbir sorununun çözülemeyeceği tek gerçek olarak karşıma çıktı” (Tanyol, 1989: 183).

Aşağılık duygusunu ve toplumuna yabancılaşmayı aşmak için Tanyol (1950, 20 Ekim; 1950, 27 Ekim, 2009, Ocak), Batı'yı düşünce konusu yapabilen bir “Doğulu” olarak²⁰ Yahya Kemal'in öncülük edeceği bir “Türk Rönesansı”nın gerçekleşmesi gerektiğini savunur. Tanyol'un şair Yahya Kemal üzerinden yaptığı bu vurgunun öncesi vardır. Tanyol, 1939 yılında, Adana Erkek Öğretmen Okulu'nda Edebiyat hocalığını yapmış olan Arif Nihat Asya hakkındaki yazısında da benzer düşünceyi “Asyalı olmak” ve “Tanzimat alafrangalığından kurtulmak” olarak dile getirmiş, bir “Asya

²⁰ “Yahya Kemal, Batı uygarlığını nasıl bir düşünce konusu olarak ele almışsa kendi uygarlığımızı da aynı eleştiri içinde değerlendirmiştir. (...) Yahya Kemal, bize eklektik, perakende, kendi içinde çelişik ve şaşkın bir düşünce aşuresi yerine kültürel değerlere ve olaylara tıpkı bir Batılı aydın gibi bakmanın ne demek olduğunu gösterdi. O, ‘Baticı’ değil, ‘Doğucu’ değil, ‘Doğulu’ idi.” (Tanyol, 2009, Ocak).

Rönesansı'nın gerekli olduğunu savunmuştur: "Hem şu sahte Tanzimat alafrangalığından vazgeçerek artık şunu kabul etmemiz lazımdır ki: Biz Asyalıyız. Asyalı olmaktan kaçtığımız gündür ki, artık zavallı bir Parya [en alt tabaka] sürüsüyüz. Asya kendisine dönemediği içindir ki, dehasını kaybetti. Ve ruhlarını, çürük kumaşlara musallat olan bir güve gibi, Avrupa kemirmekte. Bu demek değildir ki, tekrar Buda mabedlerine Şarki tevekküle sürükleyen itikadlara döneceğiz. Asya bize yine Avrupa kanalından görünecek, kıtamıza kavuşmak gaye olmak şartıyla. (...) Asya bocalıyor; çünkü dehasını yabancı topraklarda, yabancı kaynaklarda araştırıyor. Küstah, şımarık ve katil Avrupa karşısında, Asya'nın korkunç ve muhteşem derinliği, baş döndürücü Mysticisme'i, ihtiyar ve afyonkeş bir fil hareketsizliğiyle ebediyen uyuyamaz. Adımızı belahate [bönlüğe] sembol yapan hasta Avrupa'nın dejenere duyguları, Ganj'a ibadetler sunan ilahi Buda'nın velileri ve beyaz çadırlardan güneşe altın oklar atan kahramanların torunları kendilerine döndüğü gün, cüzzamlı bir hasta gibi Asya topraklarından kovulacak" (Tanyol, 1939, Ocak). Tanyol, "küstah, şımarık ve katil"²¹ olarak tanımladığı Avrupa'yı ve düşüncelerini tamamen yok saymaz, ancak burada önceliğin Asya'nın kendine gelmesi olduğunu güçlü biçimde vurgular, Türkiye'nin kaderini Asya'nın kaderi ile birlikte ve bütün görür. Tanyol (1939, Eylül), Asya'ya böyle bakarken, Avrupa tarihini ve Fransız devrimini ise, Osmanlı'ya zarar veren bir tarih ve olay olarak yorumlayan bir yaklaşımla okur: "Yeryüzünde halaskâr [kurtarıcı] bir bayrak gibi yeni ümit ve hamleler getiren ve bazı memleketlerde bir fecr-i kâzibin [yalancı fecir] hüsrânından başka bir şey bırakmayan Fransız İhtilali, memnun nesillerini ancak kendi toprağında mükemmel bir şekilde yetiştirmeye muvaffak olmuştur." Tanyol'a (1939, Ocak) göre durum nettir: Bizim yerimiz Asya'dır. Bu anlamda Arif Nihat Asya, "Asya Rönesansı'nın ilk mümessili ve ilk habercisi" olarak görülmelidir. Asya'nın *Ayetler* şiir kitabı Asyalı ve kendimiz olmaya çağırır: "Bu, atayurddan, kaybolan benliğimize bir dönüşün, bir çağırışın sesidir..." (Tanyol, 1939, Ocak). Tanyol için formül açıktır: Avrupalı olmanın tek şartı yerli bir öze dayanmak, kendi değerlerine sahip çıkmak, öz kimliğini ve kültürünü yaşamaktır.²² Ancak bu noktada Tanyol (1947, Ocak ve 1984, Ağustos), Mehmet Akif'in Türk medeniyetini Arap medeniyetinden ayırmayan anlayışına da katılmadığını belirterek ve burada daha milliyetçi bir tondan bakarak, 1071 Malazgirt'ten bugüne gelen²³ ve Yahya Kemal'in düşüncesini oluşturduğu Türk ve Anadolu tarihi merkezli medeniyet anlayışını esas alır. Bununla birlikte Tanyol (1950, 22 Eylül), medeniyet tasavvurunda, Ziya Gökalp ile de kısmen uyuşurken, onun Turan ideline tam olarak katılmaz. Tanyol, Mehmet Akif ile Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet tasavvurları arasında bir yere isabet eden bir yaklaşım geliştirir. Bunu yaparken de Yahya Kemal'in etkisiyle düşünür. Yahya Kemal ile yakın dost olması Tanyol'un Osmanlı Devleti hakkındaki yaklaşımlarını derinden etkilemiş ve belirlemiştir.²⁴ "Dostluğumuz bir usta çırak ilişkisine benziyordu. Bütün bilgilerini aktarmak istiyor ve nelere dikkat etmem, neleri okumam gerektiği hususunda programlar öneriyordu. İlk önerisi Selçuklu ve Osmanlı Beylikleri, Osmanlı Tarihi ve Fransız Devrimi oldu. Hatta işe nerede, nasıl ve hangi yapıtlardan başlamak gerektiği konusunda şemalar hazırlamıştı" (Tanyol, 1985: 165). Aynı şekilde İstanbul'a da Yahya Kemal'in gözlerinden bakan Tanyol'un, bu etki ile Osmanlı tarihine bakışı, Tanzimat'ı, kadroları ve devletin çöküşünü değerlendirme biçimi değişir.

Tarihe ve konumumuza bakarken Tanyol, bir yanılsa düşülmemesi için şu noktaya dikkati çeker: Doğu/Asya-Batı/Avrupa çelişkisi yerine Doğucu-Batıcı taraftarlığı ile bakmanın yanlışı. Geçmişe bağlanıp kalan Doğucular ile Batı'yı taklitle çözüm arayan Batıcılar çözüm üretmezler.

²¹ Cahit Tanyol'un, Batı/Avrupa hakkında, II. Dünya Savaşı'ndan 7-8 ay önce yaptığı bu tespitlerin ne kadar doğru olduğu, Avrupa'da Hitler'in ve diğer devletlerin yaptıkları ile, ABD tarafından çocuk, kadın, yaşlı kim varsa bütün masumları katleden ve şehirleri yerle bir eden Japonya'ya atılan atom bombaları ve bu savaşta ölen 60 milyonun üzerinde insan ile tescil edilmiştir.

²² "Aşağılık duygusu", "medeniyet dramı" ve "Biz tasavvuru" üzerine Cahit Tanyol'un görüşlerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Çav, 2011: 167-181.

²³ "Onun [Yahya Kemal] için tarih 1071'de başlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle son bulur" (Tanyol, 1984, Ağustos).

²⁴ Tanyol'un, Yahya Kemal ile tanışmasını sağlayan yazısı için bkz. Tanyol, 1939, Ekim.

Tanyol'a (1976, 27 Haziran) göre, Doğucu-Batıcı tartışması yerine "Batı nedir?" ve "Doğu nedir?" soruları araştırılmalıdır. "Gerçekte çatışma ya da diyalektik oluş, Doğucular ile Batıcılar arasında değil, Doğu ile Batı arasındadır. Dolayısıyla önce Türkiye'nin yerini belirlemek, Doğulu mu, Batılı mı olduğunu saptamak gerek. Kuşkusuz ki Batılı değiliz. Batılı olmak istesek de olamıyoruz. Çünkü Türkiye'nin diyalektik evrim şeması Batı'dan ayrıdır." Tanyol'a (1976, 27 Haziran) göre Osmanlı Devleti'nin çökmesi olan Tanzimat'tan bugüne içine düştüğümüz yanlış budur: "Önemli olan bir taraftarlık sorunu değil, gerçekliği kavrama sorunudur. Türkiye'de ise Doğuculuk ve Batıcılık biçimine dönüşen bu sorun, devrin politikasına göre, değişen içerikler kazanmıştır. Bazen, irtica-inkılâp, bazen ileri-geri, bazen sağ-sol ikilemi olarak sürüp gitmektedir bu. Diyalektik bir oluşa çevrilmesi mümkün olan Doğu-Batı sorunu böylece Doğucu-Batıcı kavramlarında donup kalıplaşmış bulunmaktadır. Doğucu Doğu'yu ve Batıcı ise Batı'yı savunuyor. Birisi geçmişle övünmek, ötekisi ise Batı'nın, sosyal, ekonomik ve politik kurumlarını taklit etmekle Türkiye'nin kurtulacağını daha doğrusu çağdaş uygarlık düzeyine ulaşacağını söylemektedir." Oysa çözüm Doğucu-Batıcı ayrımı yapmak ile değil, olaylara ve süreçlere Doğu-Batı ilişkisi, çelişkisi, diyalektiği ve etkileşimi içinden bakmakla gelir: "Türkiye'de ancak Doğucu olmanın değil, Doğulu olmanın bilincine varırsak, yerimizi saptayabiliriz. Bu da Türk toplumunun diyalektik evrim şemasını kavramakla mümkündür" (Tanyol, (1976, 27 Haziran). 1970'lerde, "kendimize özgü bir sistem" diyerek Tanyol'un (1978, 15 Ekim) savunduğu çözüm; "[T]oplumla sağlıklı diyalog kurulursa, sağ ve sol görüşlerin varlığına rağmen, çağın koşullarına uygun ve Türkiye'nin atılımını engellemeyen bir sistem ortaya çıkacaktır" olarak tarifini ortaya koyduğu resmî-merkez ideolojiye, yani Kemalizm'e dayalı bir sistemdir. Bu çözüm, Tanzimat'tan bugüne kadar gelen yanlışları doğruya çevirmek için denenmiş, en güçlü ve etkili seçenek olmuştur. Böylece Tanyol, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile sonuçlanan olumsuz sürecin, Cumhuriyet'in kurucu ulus-devlet düşüncesi ve uygulamaları ile ortadan kaldırıldığını ve gidişatın da tersine çevrildiğini ifade eder.

Zayıf kadrolar meselesini Tanyol, sadece Osmanlı döneminin sorunu olarak ortaya koymaz. "Devlet-i ebed müddet" olgusu bağlamında baktığında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bir süreklilik içerisinde devletin varlığını korumayı öne çıkarırken, Osmanlı devletinin çöküş sürecinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de çok partili demokratik sisteme geçişle birlikte 1950'ler sonrasında ulus-devletin kuruluş ilkelerinin zafiyete uğramasının sebeplerinden biri olarak "zayıf kadroları" görür. Bu düşüncesi, hem Sultan II. Abdülhamid, hem de Mustafa Kemal dönemindeki kadro hareketi girişimlerine rağmen baskın çıkar (Tanyol, 2014, 4 Kasım). Bütün olarak bakıldığında Tanyol'un düşüncesinde "Kadro" (seçkin aydın sınıfı) konusunda beklentilerini karşılayan bir dönem tam anlamıyla yoktur. Tanyol'un yönetimde ve toplum öncülüğünde savunduğu seçkinler tezi, Mardin'in (2004: 165) Jön Türkler bağlamında belirttiği şekliyle "halka akıl öğretme çabasına" bağlı olarak okunmalıdır. Tanyol'un "aydın despotizmi" olarak somutlaşan "Devleti aydınlar yönetmelidir", "Bizde devlet sınıf devleti değil, elit devletidir", "Parlamentoda çok parti gereksizdir", "En iyi çözüm partisiz parlamentodur" önermeleri, bu düşünce zemininde karşılığını bulur (Çav, 2011: 516-517, 581-583). Tanyol, "önder aydınlar sınıfı"nın gerekliliğini savunurken, bu anlamda seçkinci bir tavır takınır. Aydınlar, halka doğruyu öğretecek olan sınıftır, toplumun ve ülkenin sorunlarını çözme görevi bu sınıfa düşer (Tanyol, 1954, 16 Temmuz). Dolayısıyla, aydınlar bunu başaramadığında Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'da yaşananların gösterdiği gibi devletin, yani bugün de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin çöküşüne sebep olurlar. Toplumsal dengenin bir unsuru olan önder aydınlar sınıfının Osmanlı'da görevini yapamaması ve sözünün geçmemesi üzerine Osmanlı devlet yapısı monarşik bir yapıya dönmüştür. Devletin yıkılışında, bu zümrenin eksikliğinin belirleyici etkisi vardır (Tanyol, 1954, 16 Temmuz).

Tanyol, her dönem aydınlara ve kadrolara büyük önem verir. Tanyol (1962, 7 Kasım), gerek Osmanlı'da gerekse Cumhuriyet döneminde, Batılılaşma için en kısa yol olan "Sosyalizm"e ulaşamamamızın sebebini de kadrolar olduğunu dile getirir, Mustafa Kemal'in de bu Osmanlı kadrolarından kurtulamadığını dile getirir: "Sosyalizm de Batı'da doğmuş bir fikirdir ve

Batılılaşmanın belki de en kısa yoludur. Hatta Lenin tam bir Batılı değil miydi? Bana kalırsa Osmanlılık zihniyeti, sosyalizmi getirmeyi engelledi. Osmanlılıktan kurtulamadık. Osmanlılıktan daimi devleti korumak, halktan uzak durmak ve hatta kaçmak şeklinde tezahür eden pasif bir zihniyet anlıyorum. Batı'ya dönüş hareketini Osmanlı gibi yaptık. Sayın [Yakup Kadri] Karasomanoğlu'nun dediği gibi, malzeme Bab-ı Âli'den. Mustafa Kemal kadro sıkıntısı çekti, Bab-ı Âli'yi getirdi. Halbuki sosyalizme gitmek için şartlar uygundu. Batı sanayileşmiş, sınıflar kuvvetlenmişti. Biz bir anlamda sınıfsız bir toplum olarak, sosyalizme çok daha kolay gidebilirdik. Halkçılık sosyalizme götürecek bir ilkeydi. Fakat kadro yoktu. Atatürk de Osmanlı kadrosunun dışına çıkamadı." Oysa, yine Tanyol'a (1962, 7 Kasım) göre, ulus-devletin kuruluşunda Mustafa Kemal'in çevresinde iyi bir kadro vardı, ancak bu kadrolar çok partili sistem sebebiyle korunamamıştır. Kadroların kalitesizliği sebebiyle Türkiye'de "Görünmeyen İşgal" olmuştur. Batılılaşma yanılığında Türk aydını kendi gerçeklerinden uzaklaşarak yeni fikirler geliştirmek yerine tepkisel ve kutuplaşmaya dayalı bir fikir dünyası oluşturmuştur (Tanyol, 1965, 9 Temmuz). Bunun sonucunda ise Batılılaşma, bizde, "görünmeyen işgal" olarak uygulanmıştır: "Görünmeyen işgal, iki yüz yıldan beri Batılılaşma hareketlerinin içine sızarak devlet bilincini köreltmış, halkta devlet düşmanlığı yaratmış, üst yapıdaki kadrolarda geleneksel kapıkulu devletini yürütmeye çalışmış ve bu bizi burjuva Batı uygarlığının gerçekleri ile yüz yüze getirecek yerde, onun bir çeşit ihraç maddesi olan gerçekte girdiği yeri ölüme mahkûm eden üst yapı şekillerini tartışma ve uygulama sapıklığına sürüklemiştir. (...) Batılılaşmayı, kurtla dostluk kurmak, onun sesini, davranışını taklit ederek cemaatlerine alınacağımızı ummak sanmıştık. Kurdu taklit etmek, kurda yaranmak ölümümüzü hızlandırdı. Batı bizi kendisine benzemeye teşvik etti, her taklide alkış tuttu ve sırası gelince, bizim kendisinden olmadığını açıkça söyledi" (Tanyol, 1966, 15 Temmuz). Aydınlarımız Batı'nın alkışlarına kanarak toplumunun ve ülkesinin değerlerini unuttular, "Batılıyız" yanılığında düştüler ve aşağılık kompleksi içinde boğuldular (Tanyol, 1970: 13). Bu durumu "kolektif bilinç cinneti" olarak gören Tanyol (1982 ve 1971, Eylül), yine de iyimser bir yaklaşımla, ekonomik sömürgeleşmeyi ve kültürel yabancılaşmayı getirmesine rağmen Tanzimat için aydınlanma ve çağdaşlaşma hareketinin başlangıcı der, bu dönemi olumlu gelişmelerin de kökeni olarak görür. Cumhuriyet, buradaki olumsuzlukları tersine çevirmiş olmasına rağmen bu süreçte kendi değerlerimizden uzaklaşınca diyalektik oluşumuzu sürdürmememiz ve ilerlememiz durmuştur (Tanyol, 1971, Eylül ve 1971, 11 Kasım). Batılılaşma ve yabancılaşma bizi esir almış, başta aydınlar olmak üzere yanlışlar içinde kalmışız, yanlışlar da başka yanlışları getirmiştir: "Tanzimat'tan beri, 'Batılılaşma' ve 'yabancılaşmanın' iç içe yürüdüğü, uygarlıkla Batı arasında özdeşlik kurulduğu bir ülkede yeni kuşaklar, 'tarihî bilinçten' yoksun olmaları nedeniyle, Batı'nın kendi içindeki çelişkiden doğan değerleri ve ideolojileri ortak ve doğal bir miras olarak kabul ettiler. Türk aydınları, Yeni Çağ uygarlığının bilimsel metodu ile, Batı emperyalizminin sınırlarını ayırmakta güçlük çektiler ve hâlâ da bu sorun, çözümlenebilmiş değildir" (Tanyol, 1973, 5 Ocak). Batı'yı doğru anlamamak, Batı'dan alınan her şeye sirayet eden bir sorundur. Aydınlarımızın ve kuşaklarımızın, "tarihî bilinç"ten yoksun olmalarına yol açan temel sorunlardan bir tanesi budur. Tanzimat, bunun en yoğun yaşandığı dönemlerden bir tanesi olur. Tanyol (1962, 13 Temmuz), önemli bir aydın olmasına rağmen "Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim ve Batı medeniyetindenim" diyen Ziya Gökalp'in de bu yaklaşımı ile Tanzimat kadrosu içinde kaldığını ifade eder, bu anlayışın hiçbir sorunumuza çözüm üretmediğini, aksine bu kavramların bir araya gelmesinin bir gerçeğin ifadesi olmaktan çok bir isteğin ve hatta bir çabalamanın formülü olarak kaldığını söyler. Ziya Gökalp, bir Tanzimat aydını olarak karşımıza çıkar (Tanyol, 1962, 17 Ağustos).

Tanyol, önder aydınlar sınıfı ve kadrolar konusunda olumlu örnekler de verir. Önder aydınlar sınıfına Osmanlı'da olumlu örnekler Akşemsettin, Molla Hüsametdin gibi isimleridir. Osmanlı son dönemi bağlamında Tefvik Fikret üzerinde çokça yazan Tanyol, esas olarak aydının hak olanı, doğru olanı dile getirmesi üzerinde durarak, bu türlü bir yaklaşımın devleti ayakta tutabilecek politikaları uygulayacak yöneticilere ve topluma faydalı olacağını savunur. Aydın tavrı olarak Tefvik Fikret'i önemseyen Tanyol (1939, Aralık; 1961, 5 Şubat ve 1997, Nisan), bir dönem Namık Kemal'in milliyetçiliğini Tefvik Fikret'in milliyetçiliğinden ileri görürken, yıllar içinde değişen fikirleri ile

Tevfik Fikret'i Osmanlı'nın çöküş ve çürüyüş sürecinde “burjuva aydını” olarak tanımlar, Fikret'te vatan kavramı daha somuttur, der. Tevfik Fikret'in aydın olma konumu ile olgunlaştırdığı tespit, Osmanlı son yıllarındaki ve Cumhuriyet dönemindeki aydınlar için yapılmış en güçlü tespitlerden biri olur. Son 200-250 yıldır gerek toplumsal-siyasal boyutta gerekse kendi tavır, tutum, duruş, düşünce ve yaklaşımları bağlamında içsel boyutta gerilimler yaşan aydınlar, Tanzimat'tan beri iki şekilde tepki verirler: “Türk aydınlarını bekleyen kader, eğer saf bir ahlaki tavrın ve iç temizliğinin örneği ise o, gerçekle yüz yüze gelince ideal şevki Fikret'in karamsarlığına düşer. Yalnızlığa çekilir. Veya sokağa düşer oportünist olur. Nesiller bu iki tavır içinde bocalar” (Tanyol, 1997, Nisan).²⁵ Aydınlar bocalamadığı gün, Tanzimat'taki karmaşanın tersine Türkiye daha güçlü olacaktır.

Tanyol'un (1965, Haziran) ısrarla vurguladığı nokta şu olur: Gerçek önder ve aydın şahsiyetler, iktidarın, yönetimin, hükümetin içinde olmalı, politikaların ve uygulamaların yürütülmesinde, devlet ve halk arasında yaşanan sorunların uzlaşısı içerisinde çözülmesinde, devletin ve toplumun daha iyi, doğru ve güzel yönetilmesinde sorumluluk almalıdırlar. Tanyol (2007; 1964, 9 Ekim), zaman zaman yaklaşımı değişmekle birlikte temelde Tanzimat'ın getirdiği kadroların zayıflığına, bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid'in kadrolarının gücüne ve toplamda ise II. Meşrutiyet ile birlikte oluşan karmaşaya ve bu yıllardaki kadroların yetersizliğine dikkati çeker. Sultan II. Abdülhamid'in yeni kadro hareketi kurma çabasına rağmen, bu girişimin devletin sonunu değiştirmeye yaramadığını, ancak Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yeni kadro hareketi ile Cumhuriyeti kurduklarını dile getirir.

Tanzimat'tan itibaren Cumhuriyet'e gelen düşüncelere ve düşünce hareketlerine bir süreç olarak bakan Şerif Mardin, ana konuları ekseninde aydın, entelektüel ve elit üzerine derinlikli çalışır. Batı aydını ile Türk aydını arasındaki farkı ortaya koyarken, aynı zamanda aydın ve entelektüel arasındaki farka değinerek Osmanlı-Türk aydınlarının profilini, diğer bir ifadeyle söylem ve eylem alanlarını üreten bireylerin tanımını ortaya koyar: “Batı medeniyetinde ‘entelektüel’, düşünce dünyasını tüm amaç olarak gören, kendini bu dünyaya adanmış kimselere denir. Bu şartlarda, aydın, toplum üzerinde etkin olmayı isteyebilir, fakat bu etkinliği düşün uğraşısının içinde sürdürür. Türkiye’de, ‘aydın’ memleket konularıyla ilgilenen ve bunları düzeltmeye uğraşan ‘nizâm-ı âlemci’ye verilen addır. Fakat bu toplumu düzeltme çabası çok zaman bürokratik rolün içinden yapılır. (...) Türk aydını, eski devirlerde ‘bürokrat’tan ayrı bir kişi değildi. Bunun izi bugün de devam ediyor: Türkiye’de tarihsel gelişmeler ‘aydın’ fonksiyonunu Batı’daki kadar farklılaştırmamış. Türk aydını kendini *devletin* ilerisi için sorumlu gören yöneticilerinden biri saymaya devam ediyor” (Mardin, 2004d: 141-142). Bakışını genişleterek “nizâm-ı âlemci” aydın ve bürokratların “Devlet nasıl kurtarılır?” kaygısı ile hareket ettiklerini dile getiren Mardin’e (1983) göre “Tanzimat, Osmanlı devlet adamlarının bu kaygısının yeni bir biçim alması olarak tanımlanabilir.” Mardin’in dönemin aydınlarına ilişkin “nizâm-ı âlemci” tanımı, Cahit Tanyol’un savunduğu “önder ve aydınlar sınıfı olarak kadro” yaklaşımının içeriğine karşılık gelir. Tanyol bu kadro anlayışını savunurken, Mardin bu tespitlerinden hareketle Osmanlı-Cumhuriyet çizgisinin düşünce sistematüğünü olumlu-olumsuz yönleriyle birlikte ortaya koyarak, bunların Cumhuriyet tarihindeki yansımalarını aktarır. Kadrolardan hareketle bir düşünce tarihi analizi yapar. Mardin’in (2004a ve 2004b), iki temel çalışması kadrolardan ve düşünce hareketlerinden hareketle yapılan derinlemesine incelemelerden oluşur.

Cahit Tanyol’un değişen düşünce dünyasına göre farklı değerlendirdiği Tanzimat'taki Batılılaşma sürecini Şerif Mardin, Osmanlı-Türkiye ekseninde birbiriyle bağlantılı olan kültürel olgular çerçevesinde derinlikli olarak inceler, değerlendirir ve etkilerini tartışır. Dönemin kadrolarına bu zeminden hareketle bakar, inceler, eleştirir. Mardin (2006a), Tanzimat'tan beri Türklerin düşüncesinin Batılı unsurları “kendi kültürümüzle nasıl birleştireceğiz” olduğunu belirtirken Tanzimat'tan Cumhuriyet'e ve bugüne gelen kültürel birleşim çabasının sürekliliğine vurgu yapar. Mardin'in Tanzimat ile somutlaşan değişimin arka planındaki işleyişlere derinlemesine nüfuz etmesi,

²⁵ Cahit Tanyol'un, “önder aydınlar” ve Namık Kemal üzerine değerlendirmelerinin ayrıntıları için bkz. Çav, 2011: 386-392.

onun *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* çalışmalarının en önemli özelliğidir. Kişilere değil, kişilerin oluşturduğu grup ve çevrenin düşünce kodları üzerinden bir çözümleme yaparak bu kadroların sahip olduğu düşünsel temsillerin, düşüncelerin ve siyasi-toplumsal uygulamaların Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemindeki sürekliliklerini ortaya koymuş olması, Mardin'in en önemli başarısıdır. Burada ince bir fark vardır. Tanyol ve Mardin'in Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet'i (özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni) ele alışlarındaki tarihsel bağlantı ortak bir düzlemde yer alırken, Tanyol bu süreçler içinde Cumhuriyet ile somutlaşan siyasi, sosyal ve kültürel değerlerin ve uygulamaların hemen hiç sorgulamadan içselleştiren devamacısı olurken, Mardin Cumhuriyet'e aktarılan oluşumun ayrıştırdığı, baskıladığı ve engellediği değerlerin, grupların ve uygulamaların varolma, temsil edilebilme ve siyasi-sosyal yapıya aktarılabilme olanaklarını, demokratik sistem ve sivil toplum yapısının gereği olarak ortaya koyar.

Şerif Mardin, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler'i elit meselesi olarak ele alır. Mardin'e (2004b: 165 ve 2004d: 158-159) göre yerli elitlerin siyasi nitelikleri; "halka akıl öğretme çabası" ve topluma "doğru gördükleri inancı empoze etme" noktasında kendini gösterir. Bu aynı zamanda "komiteci aydın" ile "fikir aydını" ayrımına anlam kazandıran bağlamdır: "Jön Türkler'in 'aydın' niteliğindeki değişiminde esasında fikirleri doğrultusunda değil, eylemleri katında ortaya çıkacaktı. Onlara bir dereceye kadar 'ihtilalci' bir kimlik veren, aralarında bir azınlık teşkil eden bir grup da 1905'ten sonra gelişen 'komitecilik'te toplanır. Makedonya'da XX. yüzyılın başından itibaren Osmanlılar'a karşı çete teşkilatları kurulmuştu. Bulgarların da destekledikleri bu hareketi bastırmak için gönderilen subaylar burada komitecilere karşı 'komitecilik' esaslarını uygulamak zorunda kaldılar. 1908 devrimi böyle bir eylemciliği göze almaya alışmış kişiler tarafından gerçekleştirildi. Zamanla komitecilik İttihat ve Terakki politikasına da karıştı. Böylece İmparatorluk'ta 'komiteci aydın'-'fikir aydını' şeklinde iki küme belirdi. Atatürk'ün başarısı, bir bakıma bu iki grubu birleştirebilmiş olmasındandır" (Mardin, 1985). Tanyol'un, Mustafa Kemal'in kadro hareketine yönelik değerlendirmesi de buna işaret eder.

Cahit Tanyol'un sosyoloji anlayışının temelinde yatan "devlet" olgusu, "devlet-i ebed müddet" ilkesi bağlamında "devlet her şeyden önce gelir" şeklinde formüle edilebilecek devlet felsefesi anlayışı ve bu anlayışı Türk toplumunun devlet düşüncesi olarak somutlaştıran yaklaşımı, Mardin'in işaret ettiği "Komiteci aydın" tipinin de kendine zemin bulmasını sağlayan düşünce arka planıdır (Çav, 2011: 87-89, 339-354, 583-597). Her şeye karşın "*Devlet* varlığını öncelemek" amacı temel olan "Komiteci aydın" tipi, Batı entelektüelinden farklıdır. Bu, Kılıçbay'a (1985: 55-60) göre, Osmanlı-Türkiye çizgisinde derin kökleri olan ve bu döneme damgasını vuran bir geleneğe işaret eder: "Batı entelektüelinin ayrıncı özelliği, her eyleminde bir birey olarak ortaya çıkmasıdır. Oysa, Osmanlı münevveri bütün tarihi boyunca kendini Devlet-i Âliye'nin kuruluşunun bir parçası olarak ortaya koymuştur ve bu nedenle de, Osmanlı münevverinin tarihi, bir düşünce-eylem tarihi olmak yerine, yalnızca bir eylem tarihi olarak ortaya çıkmaktadır." Mardin, bu bağlamda bir konuyu daha vurgular. Bu, Yeni Osmanlı aydınlarının ve herhangi bir karşı düşünce belirtmediği için Jön Türklerin, genel olarak bütün aydınların devletin bekası için yaptıkları girişimlerini, tavır, tutum ve davranışlarını, düşünce ve pratiklerini geliştiren temel saiklerden bir tanesinin "vatanseverlik" olduğudur (Mardin, 2004a: 444, 453). Mardin'in yorumlarında dile getirilen özelliklerin, Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine aktarılan aydın profilinde olduğu gibi, Tanyol'un da düşünce dünyasında somutlaşan resmî-merkez ideoloji paralelindeki devletçi söylem ve eylem alanına hayat verdiğini görüyoruz. Düşünce-eylem bütünlüğü yerine eylem öne çıktığında, Cumhuriyet ilk döneminde ulus-devlet inşa sürecinde, 27 Mayıs 1960 Darbesi'nde veya diğer devlet uygulamalarında yaşanan süreçler gibi "önce eylem sonra fikir" yaklaşımı gerçekleştiğinde bunlar -tıpkı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e aktarılan sorunlar gibi- on yıllar boyunca süregelen ve belki daha da devam edecek olan siyasi-sosyal sorunların sebepleri olmaktadır. Bu durum, Tanzimat, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri arasındaki düşünce ve eylem alanlarının, olumlu-olumsuz her bakımdan günümüze sirayet eden siyasi, sosyal ve kültürel kesişimlerini bize göstermesi bakımından önemlidir. Mardin'in bu ilişkisellikleri anlamamızı

sağlayan “düşünce dünyası” üzerine yaptığı tespitler, onun için “Geç Osmanlı siyasi düşünce tarihçisi” demeyi mümkün kılar (Özcan, 2017, Ekim). Tanyol, Mardin'in amaçladığı ve ulaştığı geniş analiz çerçevesinde değil, daha sınırlı düzeyde kadrolar ve düşünceleri ekseninde işlevsel yaklaşımlar geliştirir.

Şerif Mardin (1984), aydın/entelektüel üzerine düşünürken bir kavramı daha gündeme getirir: *Daemon*. İster Tanzimat isterse Cumhuriyet, hangi dönemdeki aydını ele alırsa alsın Mardin'in aydın/entelektüel hakkındaki görüşleri, bu kavramdan bağımsız anlaşılmaz. Mardin (1984), içinde kötücül, şer-şeytani bir güç olan bireyin aydın/entelektüel olmasının daha mümkün olduğunu, Osmanlı'da bu tipte aydını/entelektüeli bulmanın zor olduğunu, bu iç-gücün bastırıldığını ve ketlendiğini söyler. “ ‘Daemonic’ insan şahsiyetinin tümünü bir dalga gibi kaplama potansiyeli taşıyan herhangi bir tabii eğilimdir. Cinsiyetin kudreti, yaratıcının inadı, kızgınlığın yıkıcılığı, iktidar hırsı insanın ‘Daemonic’ uzantılarının örnekleridir. ‘Daemonic’ bir nesne olmaktan çok, saklı bir güç, insanın yaratıcı ve kahredici gücünün müşterek kaynağıdır. (...) ‘Daemon’un kabul edilmediği, maskelendiği ve yalnız ‘kötü’ ile bir tutulduğu uygarlıklarda edebiyat ve sanat yüzeysel kalmaya mahkumdur. İslâm (resmi) kültüründe (tasavvufun dışında kalan Ortodoks Şeriatçılıkta) ve bu arada Osmanlı kültüründe, ‘Daemon’ ‘şer-şeytan’la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur.” Dolayısıyla Mardin, buradan hareketle Osmanlı'da böyle bir aydın profilinin olmadığını söylerken, Osmanlı'nın Modernleşme serüveninde yetersiz kalışına bulduğu sebeplerden bir tanesi olarak da kadroları oluşturan aydınlardaki bu eksikliği gösterir. Mardin (1984), daemonic kişiliğe aydın/entelektüel kişilik açısından büyük önem atfeder. “ ‘Daemon’un bir insan davranışı boyutu olarak alenen kabul edilmediği -maskeli gezdiği- bir toplulukta aydın” ya ideolog olacaktır, ya da dedikodu yazarı. Mardin, İslâm'ın insandaki “daemonic” yaratıcı yönü kabul etmediğini savunur ve aydın tanımını buna göre tasarlar. Burada, İslâm'ın Batı'da olduğu tipte daemonic bir aydına izin vermediği iddiası vardır. Bu durumu Ahmet Çiğdem (2005) Mardin'in paralelinde görürken, aynı olguyu ele alan Ünal Nalbantoğlu (2007), Şerif Mardin'in Osmanlı'da/Cumhuriyet'te “daemonic aydın/entelektüel yok” saptamasına katılmaz: “Mardin'in bizde ‘yaratıcı bir güç olarak’ daimon’un hiç ortalıkta dolaşmadığı yönündeki yargısına katılmam pek mümkün değil. Bir yanda örneğin taşkın bir Celal Nuri (İleri)'yi, hatta Ziya Gökalp'i, öte yandan söz gelimi Goethe gibi ölçülü bir Ahmet Mithat'ı ya da Yusuf Akçura'yı gösteremez miyiz? Kanımca Daimon'u tepen delibozuk entel tipi, en azından günümüzde bu ülkede de çok az sayıda olmasa gerek.”

Birlikte değerlendirildiğinde, Cahit Tanyol ve Şerif Mardin'de Tanzimat döneminin kadrolar üzerinden okunmasına yönelik benzeşik bir izlek görülür. “Aslında Tanzimat'ın Türkiye'nin tahrip edilmesinin öncülerinden biri olduğu meydana çıkıyor” ifadesinde olduğu gibi, Tanzimat'ı “tahrip dönemi” olarak son yıllarda daha fazla öne çıkartan Tanyol (2014, 4 Kasım) buna kendimize özgü niteliklerimiz ve devlet felsefemiz açısından bakar. Tanzimat'ı incelerken düşünce hareketleri ve etkileşimleri üzerinden ilerleyen Mardin ise daha farklı bir düzlemde, entelektüel ve bürokratik kadrodaki Batı etkisi altında ilerleyen değişimin devlet ve toplum yapısına yansıyan yönleri üzerinden bir analiz inşa eder. Cahit Tanyol, resmî-merkez ideolojinin meşru saydığı aydın tipi tanımlarından ve sınırlarından “afroz edilecek kadar” uzaklaşmayan bir aydın tasavvuru içindeyken, Şerif Mardin, Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te, Müslüman olsa bile “tövbe eden” daemonic, yani “yaratıcı kötülük” olarak öz biçimde ifade edilebilecek yanını da ortaya koyabilen, eleştirel yönü kuvvetli, bağımsız ve özgün bir aydın tipi arar.

Cahit Tanyol'un tespitleri, yorumları, düşünceleri, yaklaşımları ve eserleri, *Mağaradakiler* (1978) kitabı ile “Türk aydınının yüzyıllık dramı”nı inceleyen Cemil Meriç'in (2007: 285) çabasını hatırlatır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı içinde doğan bu isimler, aydınlara yetersizliğini, yönsüzlüğünü ve zafiyetlerini her fırsatta vurgularlar. Nihayetinde aydınlara, Osmanlı-Türkiye varoluş çizgisinde en fazla sorumluluk sahibi olan kesimlerden olmalarına rağmen, yeterli olumlu katkıyı yapmadıkları şüpheyle yaklaşılması gereken bir gruptur. Tanyol, aydınlara güvenmek istese de, onun çelişkili yaklaşımlarını da ortaya koyan koşul, aydın meselesine yönelik “devlet odaklı” bakış açısıdır.

Bu olgu, Tanyol'un aydınlara yönelik düşünsel değerlendirmelerini zayıflatan ve eksilten bir zafiyet getirir. Mardin, bu zafiyeti aşabilen bir bakış geliştirmiştir. Böylece, geçerliliği hâlen büyük ölçüde devam eden analizlere ulaşmasını sağlayan derinlikli bir bakış geliştirmiş, bunu sağlayacak metodolojik ve teorik zemini kurabilmiştir. Mardin'in aydınlardan, elit gruplardan ve düşünce hareketlerinden yola çıkarak yaptığı değerlendirmeler; aydında/entelektüelde daemonic özellik, gruplarda ortak amaç, düşünce hareketlerinde eyleme dönüşme kapasitesi ve toplamda ise bunların toplumsal ve siyasi yapıyı etkileme becerileri olarak yansımalarını aramak şeklinde olmak üzere dört katmanlı olarak formüle edilebilir.

Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde Hürriyet Yaklaşımı

Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemleri, çeşitli derecelerde bir tür hürriyet arayışı ve hürriyet hareketleri ile özdeşleştirilir. Peki, Tanzimat'tan itibaren Osmanlı'da bazı aydın kesimlerce savunulan hürriyet anlayışı neydi, neler getirdi, nelere yol açtı, ne gibi süreçlerin yaşanmasına sebep oldu? Hürriyet hareketleri Osmanlı Devleti'ne ne gibi bedeller ödetti? Hürriyet meselesine bu açılardan bakmak gerekir. Cahit Tanyol ve Şerif Mardin, her ikisi de Tanzimat'ın hürriyet ile olan ilişkisini ve hürriyetin dönemin aydınlarının düşünceleri ve düşünce hareketleri üzerindeki etkisini güçlü biçimde fark etmişlerdir. Mardin, Osmanlı-Türkiye eksenindeki düşünce hareketlerini incelerken "hürriyet" olgusuna merkezî bir önem verir. "Onun belki de en önemli bilimsel 'keşfi', XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın sonuna kadar, Türk siyasal hayat ve fikriyatının, dünyatarihsel ölçekteki değişime bir cevap olarak, geleneksel siyaset öğelerine yaptığı revizyonla 'hürriyet' başlığı altında yaptığı katkıyı ayrıntılarıyla temellendirmesidir" (Arlı, 2008).

Tanzimat'taki Hürriyet anlayışını eleştiren Tanyol (1956, Mayıs ve 1956, Haziran), bizde hürriyetin olmadığını, edebiyatının olduğunu söyler. Tanzimat'tan beridir günümüze değin her hareketi hürriyet adına yapmamıza rağmen, hürriyet anlayışı "içtimai damarı olmayan, alafranga bir mefhum" olarak kalmış, gerçek anlamını bulmamış, "iktidar karşıtlığı" olarak sınırlanmıştır: "Bizim aydınlarımız, hürriyeti her zaman, ister fertte, isterse zümrede birikmiş olsun, siyasî otoriteye karşı şahsî bir davranış olarak düşünmüş ve bu şahsî davranışın gerisindeki içtimaî saadeti hesaba katmamıştır" (Tanyol, 1956, Mayıs). Bu hürriyet anlayışı anarşiye sebep olmuştur: "Cemiyete mâl olmayan, cemiyetin tasvibinden geçmeyen bir hürriyet, daima demagoji ve anarşiye zemin hazırlar" (Tanyol, 1966, 31 Mart). Çünkü, fikir, anarşi ve kaostan kaçır (Tanyol, 1962, 5 Şubat). Bu süreç, Osmanlı Devleti'nde görüldüğü gibi, devletin yıkımına kadar gider: "Fikrî temellerden, sosyal ihtiyaçlardan gıdasını almayan bir hürriyet anlayışı istibdattan daha tehlikelidir. Çünkü cemiyet bünyesinde anarşiye sebep olur. İçtimaî nizamları yıkar ve devlet düşüncesini yok eder" (Tanyol, 1956, Haziran). Tanzimat ve devamında Meşrutiyet dönemindeki hürriyet anlayışı önce anarşiyi, sonrasında devletin yıkımını getirmiştir. Toplumsal bir karşılığı, geleneği, çizgisi olmayan hürriyet anlayışı, yabancı bir kavram olarak kalmış, klişe olmuş ve kişisel otoriteye karşı kişisel bir tavır olarak sınırlanmıştır (Tanyol, 1984, Haziran). Tanyol'a (1955, Kasım) göre, aynı zamanda "hürriyet" getirdiği iddia edilen Tanzimat Fermanı da, Batılılaşma hareketinin istismar edilerek rejim meselesine dönüştürülmüş olması bakımından olumsuz etki getirmiş, sonuç hürriyet ve eşitlik değil, Osmanlı'da bir denge içinde olan diğer milletlere ayrılık imkânı açmak olarak tezahür etmiştir. Bu düşüncelerine karşın, "Namık Kemal ve onu izleyenler için ise hürriyet kavramı 'içtimaî bir iman' olmuştur" diyen Mehmet Kaplan (1956, Temmuz), bu dönemin hürriyet anlayışını Tanyol'un aksine "edebiyat" olarak görmez, Namık Kemal'den itibaren hürriyetin Batılı anlamıyla anlaşıldığını ve geleneğinin kurulduğunu dile getirir. Mehmet Kaplan'a katılmayan Tanyol (1962, 30 Mart) için hürriyet toplumsal düzen ile birlikte düşünülmelidir, düzen olmadan hürriyet olmaz: "Toplum her şeyden önce düzendir ve disiplindir. Tabiat anarşiden nefret eder. (...) Düzen ve disiplin hürriyetten önce gelir. Onsuz hürriyet olmaz." Dolayısıyla, Tanzimat'ta aldığımız "hürriyet" kavramı, emperyalizmin bir tuzağıdır (Tanyol, 1970: 264). Geldiği noktada, Batı'da hürriyet ve istibdadın sosyal birer kavram olduğunu dile getiren Tanyol'a (1973, 5 Ocak) göre, Osmanlı'dan günümüze politik ve demagojik hâle gelen bir hürriyet kavramı vardır, bu sebeple de tarihimiz 200 yıldan beri dışarıdan sahnelenmiş bir oyunun

içinde olduğumuzu gösterir.²⁶ Tanyol'un (1982) bu düşüncesi, Tanzimat'ın içine sömürünün yerleştirildiğini söyleyerek oyuna getirildiğimizi savunan döneme ilişkin genel vurgusuyla örtüşür.

Birlikte bakıldığında Mardin açısından "hürriyet" kavramı Tanzimat'ı ve devamındaki süreci anlamının anahtar kavramı olurken, bu kavram Tanyol'da Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren, düzeni bozan, anarşi ve kaos getiren, emperyalizmin tuzağı bir yaklaşımın anahtar kavramı olur. Mardin, hürriyet talebini, buna bağlı düşünceleri ve ilişkili düşünce hareketlerini, Batılılaşma, Çağdaşlaşma ve toplamda Modernleşme süreçleri ile ilişkilendirmek, bu fikirleri içselleştirmeye yönelmek ve kendi toplumunda uygulamak amacı olarak okurken, Tanyol hemen hemen tam aksi yönde mevcut Osmanlı toplum ve devlet düzeninin sarsılması, yıpranması ve yıkılması sürecinin olumsuz bir etkeni olarak yorumlar.

Tanzimat ve Düşünce Hareketleri

Cahit Tanyol, Tanzimat'ın düşünce dünyasının derinliklerine girmeyen ve genelde kesit alan bir yaklaşım içerisindedir. Büyük ölçüde kişiler ve düşünceler odağında kalırken, düşüncelere ve düşünce hareketlerine ilişkisellikler, bağlantılar ve devamlılıklar içerisinden yaklaşmaz. Buna karşın, Osmanlı'dan gelen birikimi bütüncül olarak değerlendiren Mardin, grupların düşüncelerini ve düşünce hareketlerini Cumhuriyet'in düşünce dünyasını, teorilerini ve pratiklerini biçimlendiren kökler olarak ele alır. Mardin (1957a), Genç Osmanlılar ve Jön Türkler çalışmalarında kişileri, grupları ve zihniyetleri, Max Weber'den mülhem kuramlar ve kavramlarla ele alır. İlk kitabı olan doktora tezi *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine geçişin düşünsel ilişkilerini, bağlarını ve aktarımlarını somut biçimde ortaya koyar. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* kitabında ise bu süreci daha kapsamlı ve detaylı olarak ele alır. Bu şekilde Mardin, 1850-1918 arası dönemin düşünce dünyasının etkin fikirlerini, örgütsel yapılarını ve kişilerini; yaklaşımları, tezleri, politikaları ve uygulamaları ile dönemin tarihsel koşulları ve sosyolojisi eşliğinde büyük ölçüde meydana çıkarmış olur. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile ilgili sayısız çalışma yapılmış, inceleme ve değerlendirme paylaşılmıştır, ancak Mardin'in ortaya koyduğu tarihsel-sosyolojik ve siyasî-toplumsal bütüncül bakış yeni bir perspektif getirerek, olayların içeriğini ve akışını daha derinden kavramamızı sağlamıştır. Bu yaklaşım, onun, "kültürel öğelerce belirlenmiş bir bütün olarak" yaptığı toplum çözümlemeleri ile "Türkiye'de hem yöneten kesimin, hem de yönetici kesimin anlam dünyalarının ve buna göre konumlanmış davranış tarzlarının tarihsel-toplumsal süreçte nasıl şekillendiğine ilişkin" ortaya koyduğu farklı bakış açısının paralelinde bir yaklaşımdır (Çaylak, 1998: 89). Böylece Mardin, XIX. yüzyılda, Tanzimat'ı içeren bu uzun yüzyılda, Osmanlı düşüncesinin dönüşen düşünce akımlarının kılcal damarlarını teorik ve pratik kökenleri ile incelerken, Cumhuriyet döneminde karşılığını bulacak olan bu düşüncelerin köken, anlam ve ilişki haritasını gelişkin olarak hemen birçok özellikleri ile ortaya koymuş, bu anlamda, 200 yıllık Osmanlı-Türk düşünce geleneğinin ana çizgilerini ve aktarımlarını siyasî, sosyal, kültürel ve bunları belirleyen özellikler ve etkileyen koşullar bağlamında güçlü bir şekilde tanımlamış, anlamlandırmış ve açıklamıştır. Bu, Mardin'in tüm çalışmalarının omurgasını veren temel özelliğidir. Böylece Mardin açısından, hürriyet, istibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve diğer siyasî-sosyal kavramlar, bu zeminle birlikte düşünülerek ele alınır. Salt kavramsal bir odaklanma, yanıltıcı değerlendirmelere yol açabilir. Bu açıdan, Mardin'in bütünsel bakışı, incelemelerini de daha etkili yapmasını sağlar, Tanyol'un kişiler, gruplar ve dönem üzerinde yaptığı kesitsel değerlendirmelerden daha kapsayıcı, bütünlüklü ve ilişkili tespitler, yorumlar ve anlatımlar getirir.

Şerif Mardin, Tanzimat, dönemin kadroları, düşünceleri ve düşünce hareketleri üzerinde Cahit Tanyol'a göre daha derinlerde bir arayış gösterir. Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin ard alanlarında işleyen süreçlerin sürekliliğini bilerek bu dönemlerin hepsini açıklamaya yarayabilecek yaklaşımlar geliştirir. Bu süreklilikte, XVIII. yüzyılda Avrupa'ya giden

²⁶ Cahit Tanyol'un "hürriyet" üzerine görüşlerinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Çav, 2011: 376-382.

Osmanlı sefirlerinin raporlarından da etkilenecek oluşan Tanzimat'ın pozitivist dönüşümünü; Müslim - gayri-Müslim tebaanın vatandaşlık bağının eşitlenme politikasını, Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkmasını sağlayan ardındaki "Batılı" düşünceleri, ikili hukuk yapısına dönüşecek laikleşme adımları atılan adalet sistemini ve buna bağlı olarak dönüşen entelektüel profilin içeriğini ele alarak açıklar (Mardin, 1957b). Örneğin materyalizme oluşan eğilimin ne denli öne çıktığını, buradaki tek korkunun "devlet çıkarları"na materyalizmin zarar verme ihtimali olduğunu göstererek ortaya koyar (Mardin, 2005). Elbette Mardin'den önce de Tanzimat'a ilgi olmuştur ve bu konuda *Tanzimat I-Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle* yapılmış dönemin önemli akademisyen ve düşünürlerinin fikirlerinin bulunduğu bir çalışma da yapılmıştır (Doğan, 2008). Ancak, faydalı bilgiler içermesine rağmen bu çalışmada şu soru tatmin edici biçimde cevaplanmamıştır: "Tanzimat Fermanı nasıl bir tefekkür tarzının izlerini gösteriyor?" (Mardin, 1957b). Mardin, kendi çalışmalarında aradığı şeyi de bu soruda belirtmiş olur. Bu soru ve onun devamında Cumhuriyet'i kuran iradeye ve yöneten düşünceye dek gelen çizgileri Mardin, çalışmalarındaki düşünce, düşünme ve düşünce hareketleri üzerine yaptığı incelemelerle çok boyutlu olarak cevaplamaya çalışır.

Nihayetinde, Tanyol veya Mardin gibi, ya da ikisinin dışında, hangi yönden bakarsak bakalım, ister "yenileşme" isterse "çürüme" ağırlıklı olsun, Tanzimat dönemi, sonrasındaki Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden tarihsel, siyasî ve sosyolojik sürecin belirleyici, kritik ve dönüştürücü bir aşamasıdır. Bu süreklilik, - çalışmalarındaki çeşitli eksikliklerine rağmen²⁷- her iki sosyal bilimcide güçlü biçimde ele alınır, farklı özellikleriyle açıklanır ve bu dönemlerin bugüne olan bağları ortaya çıkarılarak vurgulanır.

Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısının Çözülmesi, Tanzimat ve Çöküş

Cahit Tanyol ve Şerif Mardin, her ikisi de Osmanlı Devleti'nin çöküşü üzerine kafa yoran, düşünceler açıklayan ve incelemeler yapan sosyal bilimciler olarak bu yıkılış sürecinin Osmanlı devlet ve toplum yapısındaki olumlu-olumsuz dönüşümlerle olan bağına farklı açılardan bakarak güçlü biçimde vurgu yaparlar, Cumhuriyet'in bu sürecin çeşitli sürekliliklerini taşıdığını dile getirirler.

Tanzimat kadrolarının yetersiz oluşuna, Tanzimat ile gelen Batılılaşma sürecinin sömürge koşullarına yol açmasına ve yabancılaşma getirmesine vurgu yapan Tanyol'a (1965, 13 Ağustos) göre, Sultan Mahmut'tan (1785-1839) itibaren devlet ricaline Yenileşme, Batılılaşma, Modernleşme hareketleri ile dışarıdan siyasî, içerideki "Avrupalılar" tarafından ise düşünsel baskı uygulamak suretiyle sahte ve köksüz bir devlet bilinci aşılansak Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet hareketleri gerçekleştirilmiştir. Tanyol'a göre (1990: 54) Tanzimat şudur: "Tanzimat hareketi tarihimizde başka nitelikte bir boşluğun başlangıcı olmuş ve tarihimiz diyalektik yörüngesinden saptırılarak, olay güncel bir sorun olarak günümüze kadar gelmiştir. Tanzimat, aynı zamanda öğretim ve eğitim alanında yabancılaşmanın da bir belgesi ve Batı emperyalizminin uygarlık ve ilericilik maskesi altında sunduğu bir afyon alışkanlığının başlama noktasıdır." Tanyol (1977, Temmuz), Cumhuriyet dönemindeki yanlışların da kaynağını Tanzimat döneminde bulur, 1970'lerin Türkiye'sinden geriye doğru bakarken hem Cumhuriyet'teki çatışmaların dinamiklerini, hem de bunun sebeplerini bu pencereden ortaya koyar: "Tanzimat'tan beri Türkiye, sürekli doğru ile yanlış arasında değil, yalanla yanlış arasında bocalıyordu. Olayların diyalektik zinciri bozulmuş, yanlışla yalan çekişmesi başlamıştır. İnkılap-irtica, ileri-geri, sağ-sol, komünist-faşist açmazı etrafında bir kıyı ile deniz boğuşması dışarıda esen fırtınalara göre tekrarlanıp duruyordu. Su akmayı unutmuştu. İnkılap yalandı, irtica yanlıştı, içerik değiştirerek bu, ileri-geri kavgası oldu. İleri yalandı, geri yanlıştı, sol yalandı, sağ yanlıştı, komünist yalandı, faşist yanlıştı, demek ki aynı yalan ve yanlış, içerik değiştirerek sürüp gidiyordu. Yalan kendisini yalana, yanlış kendisini yanlış devrediyordu." Tanzimat hareketinin başarısız sonuçları

²⁷ Cahit Tanyol, dönemin temel kaynaklarını, Osmanlıca okuma yazma bilmesine rağmen akademik olarak incelememiştir. Dolayısıyla ikinci el kaynaklardan gelen düşüncelerle hareket eder. Öte taraftan dönemin kaynaklarını incelemiş olsa bile Mardin'in çeşitli eksiklikler içeren bir Jön Türkler çalışması yaptığı, metni üzerinden ortaya konulur (Tansel, 1967, Temmuz akt. Şeker, 2015: 62).

devletin çöküşünü getirmiştir. Sürece bu açıdan bakan Tanyol (1991, Haziran), Osmanlı-Türkiye eksenindeki devlet varlığının ve geleneğinin ana düşüncelerine ve pozisyonlarına göre, devletin konumunun tarihsel dönemlendirmelerini ve tanımlamalarını şu şekilde yapar:

1. Kuruluştan Tanzimat'a kadar "merkez-i âlem" politikası (1300-1700'lerin sonu).
2. Tanzimat'ta "himaye" politikası; özellikle İngiltere merkezli (1800'lerin başı-1875).
3. Abdülhamit döneminde "denge" politikası; İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya arasında (1876-1909).
4. II. Meşrutiyet'le "uydu" politikası; Almanya güdümünde (1910-1918).
5. Millî Mücadele'den II. Dünya Savaşı'na kadar "bağımsızlık" politikası (1919-1940).
6. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar "uydu" politikası; Amerika güdümünde (1946-...).

Osmanlı'da yaşanan Batılılaşma süreci yapısal bir dönüşümü ifade eder. Osmanlı Devlet ve toplum yapısına dair dönüşümler bunun sonuçları olarak karşımıza çıkar. Şerif Mardin (2004c: 105-142), Osmanlı devletini çok boyutlu olarak incelemiş, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve askerî özelliklerini, yapısını birincil ve ikincil kaynaklardan detaylarıyla ortaya koymuştur. Cahit Tanyol, böyle bir çalışma sürecine girmemiş, çeşitli temel bilgileri içeren ikincil kaynaklardan hareketle yorumlarını yapmıştır. Bu fark, Osmanlı ile ilgili yorumlardaki isabet derecelerinde belirleyici olur. Mardin'in (2004d: 134) Osmanlı toplum yapısına ilişkin görüşleri, Tanyol'un itiraz etmeyeceği bir tasvirdir: "Osmanlı İmparatorluğu Laz, Çerkes, Türkmen, Kürt gibi adlarla bilinen etnik gruplara bölünmüştü. Bunun yanında Müslümanlar Sünni-Alevi, Bektaşî gibi kümeler ve kümelerle kesişen diğer dinsel gruplara ayrılmıştı. Son olarak yöreler de özellikler gösteriyordu: Ankara'da eski Ahî teşkilatı etkisini Bayramiye tarikatıyla devam ettiriyordu; Konya Mevlevîlerin etkin olduğu bir yöre idi. Bu durumda, Müslümanlık bu grupların berberce çalışmalarını mümkün kılan bir odak noktası, bir bayrak gibi fonksiyon görüyordu. Buna benzer kümeler bütün geleneksel toplumlarda görülür. Fakat Osmanlılar bu kümeleri birleştirmekte olağanüstü bir başarı göstermişlerdir." Osmanlıyı yüzyıllar boyunca dünya gücü yapan şey bu "birleştirici" olma vasfıdır. Osmanlı'nın çöküşüne giden süreç ise bu birleştiriciliğin etkisinin giderek yok olmasıdır. Öte taraftan, hem Tanyol'a hem Mardin'e göre din unsuru Osmanlı'da tek belirleyici, hatta kimi zamanlarda öncelikli bir olgu dahi değildir. Tanyol'a (1989: 175) göre "Osmanlı devleti teokratik değildir. Bu Batı'nın bize telkin yoluyla kabul ettirdiği fikirdir. Osmanlı devleti monarşik de değildir." Hilafet, Osmanlıya teokratik bir devlet görünümü verse de devlet işlerinde örfün ön planda tutulması, padişahların örfi kanunlara dayalı olarak fermanları hazırlamaları teokratik olmayan bir uygulamadır (Tanyol, 2003: 24). Mardin'e (2007) göre de, Osmanlı'da devlet düşüncesi İslâm ile ilgili konuları devletin gerisinde tutmuştur: "Osmanlı İmparatorluğu, teşkilatlanma ve devletin gücü konularını daima İslâm'ın konularının bir milim önüne koymuştur. Osmanlı İmparatorluğunda bir devlet vardır ve devletin kendine özgü bir ideolojisi vardır, ideolojiden de gerçek bir alan, 'gerçek' devlet adını verebileceğimiz bir şey var Osmanlı'da. Osmanlıların kotardığı şekilde devlet hiçbir İslâmî kültürde yok. Onun için modernleşme şüphesiz ki Osmanlı devletinin bu devlet geleneğinden geçer. Tabii bu beraberinde baskılar, kamu gibi bir takım başka şeyler de getiriyor." Osmanlı'nın, birliğini sağlarken din-dışı çeşitli unsurları da dikkate aldığını ve uyguladığını görüyoruz.²⁸ Osmanlı'da yüzyıllar boyunca korunan bu birlik mekanizması XIX. yüzyılda değişecek, olumsuz bir yön alacaktır. Yenileşme hareketleri ile başlayan değişim, dönüşme ve Tanyol'un bazı yorumlarına göre "çözülme", Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ile devam etmiş, 1900'lere gelirken devletten etnik, dinî ve bölgesel sebeple yaşanan ayrışmaların baskısı artmıştır. Bu sürecin devlet yapısı ile yakından ilişkisi vardır. Öte taraftan, ulus-devletin kuruluşunda

²⁸ XIX. yüzyıl Osmanlı toplum ve devlet özelliklerini karşılaştırmak için bkz. Meriç, 2002.

Osmanlı'da yaşanan temel sorunlar Cumhuriyet'e de aktarılmıştır. Mardin (2004c: 140), Osmanlı'dan Türkiye'ye geçen bu zorlukları dört başlık altında verir: Örnek bir medenî toplumu meşrulaştırmanın önündeki engeller, bürokratik seçkinlerin halkın isteklerini uygulama görevini yüklenmek konusunda isteksizlikleri, "arpalık" sistemi (iktisadi yapıdaki gizli mükafatlandırmalar) ve Türk aydınının kültürel ideolojisine giren karmaşık konular. Bunlar, Mardin'e göre Cumhuriyetin de çözmesi gereken konular olmuştur. Bütünlüklü bakıldığında, askerî-siyasî ve ekonomik-sosyal bazı temel sorunlar Osmanlı'nın çökmesinde etkili olurken, aynı zamanda bu sorunlar Cumhuriyet'e de aktarılmış, hâlen etkisi devam eden sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şerif Mardin'in (1971) Osmanlı devlet düzeni hakkındaki yaklaşımları, büyük ölçüde Cahit Tanyol'un görüşleri ile paraleldir: "Osmanlı toplumu, askerî kahramanlık ve yeniden-üleşim düzeni üzerinde kurulmuştu." Tanyol (1965, 13 Ağustos), negatif anlam yüklü olarak üretime el koyup üleşiren anlamında "soyguncu" devlet kavramını 1960'larda kullanmış olsa da Osmanlı'nın bir Gazâ ve Fetih devleti olduğu konusunda Mardin ile hemfikirdir. Mardin'e göre de "gelirin yeniden bölüşürülmesi merkezi bir sorun"dur. Mardin'in (1980) de onayladığı Osmanlı Devleti'nin Montesquieu'nun tasnif ettiği şekliyle "Doğu Despotluğu" tipinde bir devlet olduğu fikri ile Tanyol'un iktisadi üretimin yönetim-paylaşım biçimi olarak ifade ettiği "soyguncu-sömürücü devlet" kavramlaştırması büyük oranda benzer.²⁹ Tanyol (1962, 22 Ağustos; 1962, 17 Ekim) ve Mardin (1964), aynı zamanda, Marx'ın sınıf teorisini ve Asya Tipi Üretim Tarzını (ATÜT) Osmanlı Devleti için onaylamazlar, açıklayıcı bulmazlar. Osmanlı üzerine bu ortak bakış açılarına rağmen, Tanzimat ile birlikte başlayan Batılılaşma/Modernleşme eksenindeki değişim ve dönüşüm sürecini, Tanyol ve Mardin farklı okumalar üzerinden değerlendirir. Mardin'in çalışmalarına bakıldığında Türk modernleşmesinin analizi bağlamında Tanzimat-II. Meşrutiyet-Cumhuriyet dönemleri arasında bir süreklilik görülürken, Tanyol'un ise değişen ideolojik örüntüsüne bağlı olarak bu dönemleri yorumlarında bir olumlu bir olumsuz değerlendirebildiğini, farklı durumlarda farklı özelliklerini öne çıkardığını, dolayısıyla pragmatik, seçmeci ve kesitsel bir yaklaşım geliştirdiğini görüyoruz. Tanzimat, ekonomik alanda sömürgeleşmenin, öğretim ve eğitim alanında yabancılaşmanın yaşandığı, Batı emperyalizminin medeniyet ve ilerçilik maskesi altında bir afyon alışkanlığı olarak bize geldiği bir dönemdir, ancak öte taraftan Tanyol (1982) zaman içerisinde Abdullah Cevdet'in "Batı'yı gülü ve dikenini ile, her şeyiyle birlikte almamız" düşüncesini savunur hâle de gelir. Hatta, Sultan II. Mahmut'tan bu yana yapılan Yenileşme hareketlerinin temelinde İslâm medeniyetinden çıkarak Batı medeniyetine girme çabası olduğunu, önceleri devleti kurtarma kaygısı ile ordu ve idareciler katında politik ve teknik kurumların modernleştirilmesi ile başlatılan bu sürecin Tanzimat'la birlikte bilim ve kültür alanına geçtiğini söyleyerek düşüncesine temel de oluşturur (Tanyol, 1965, Nisan). Dolayısıyla, bu değişimlerin gösterdiği şudur: Mardin'in fikirlerindeki insicam, bütünlük ve tamamlayıcılık, birçok konuda olduğu gibi Tanzimat konusunda da Tanyol'da görülmez. Bu durum, Tanyol ile Mardin'in kişilere, konulara ve olaylara göre zaman zaman kesişen ve ayrışan yönlerinin ve yaklaşımının ortaya çıkmasında temel etkidir.

Cahit Tanyol, vurgulandığı gibi devletleri kadroların ayakta tuttuğunu savunur. Bu, Şerif Mardin'in gruplar/elitler dediği olguya büyük ölçüde tekabül eder. Tanyol (1990: 25-52), İlmiye (Ulema), Kalemiye (Bürokrasi) ve Seyfiye (Ordu) olarak Osmanlı devlet örgütlenmesindeki sınıfları ortaya koyar ve devamında bu sınıflardaki bozulma, çürüme ve zayıflamanın devletin çökmesinde etkili olduğunu belirtir. Bu düşüncesini *Çankaya Dramı: Silahlı Ordu/Silahsız Ordu* kitabında geniş olarak ele alır. Osmanlı'yı yöneten sınıflardan bugüne gelen süreç içerisinde, öğretmen, bürokrat ve asker bağlamında devlet felsefesini ele alan Tanyol, o günlerde yaşananların bir benzerini 1980'lerde de görür ve Türk devlet felsefesinin 1980'ler sonrasında tekrar bozulmaya uğradığını söyleyerek, öğretmen ve eğitim odaklı çözümler önerir.

²⁹ Tanyol (1965, 17 Eylül), 1960'larda sosyalizmi savunurken soyguncu devlet özelliğinin Tanzimat ile bittiğini dile getirir. Tanzimat'tan bugüne Osmanlı döneminin ilk sosyologlarından biri olarak gördüğü Ahmet Cevdet Paşa'nın devlet anlayışını benimser.

Şerif Mardin, İlmiye (Ulema), Kalemîye (Bürokrasi) ve Seyfiye (Ordu) şeklindeki aynı üçlü sınıflandırmayı esas alarak, ulemanın 1850'lerde adalet ve toplumsal uzlaşma makâmı olmaktan uzaklaştırılması sonucunda toplum ve devlet yapılanmasının arka planındaki adalet mefhumunun değişmesinin ve ona yönelik güvenin azalmasının getirdiği toplumsal ve siyasal çözülmeye vurgu yapar³⁰, öte taraftan, bürokrasideki zafiyetleri artıran iç çatışmaların şiddetlenmesine dikkati çeker ve nihayetinde 1900'lere yaklaşıldığında ordudaki alaylı-mektepli çekişmesinin getirdiği yıkıcı etkilere dair Jön Türkler üzerinden çeşitli sonuçlara ulaşır. Toplamda, Tanyol'a göre de, Mardin'e (2005 ve 2006b) göre de Osmanlı Devleti'nde İlmiye (Ulema), Kalemîye (Bürokrasi) ve Seyfiye (Ordu) sınıfları/kuvvetleri arasındaki dengenin bozulmasının devletin çöküşünde etkili olduğundan kuşku yoktur. Mardin (1956 ve 1957a), Kalemîye ve Seyfiye gibi önder/elit bir grup olarak görülmesi gereken İlmiye sınıfındaki değişimin daha yakında ele alınması ile Tanzimat'taki Yenileşme hareketlerinin daha iyi anlaşılacağı düşüncesini doktora çalışmasını yaptığı süreçte, ayrı bir çalışma ile ortaya koyar, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*'nda (2004a) da bu durumu Tanzimat döneminin diğer grupları ile birlikte bütünleşik olarak değerlendirir.

Cahit Tanyol (1981: 32-34), Niyazi Berkes'in "Batılılaşma" bağlamında Tanzimat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet'i olumlayan görüşlerine katılmamakla birlikte, Osmanlı'nın çözülme ve çöküş sürecinin yorumlanmasında, Niyazi Berkes'in tezlerine Şerif Mardin'in tezlerinden daha yakındır. Tanyol (1991, Haziran), çözülme ve çöküşü sınıflar arasındaki muvazenenin bozulmasına, teknoloji ve bilimdeki geri kalmışlığa, kadroların Batı kadroları karşısındaki etkisizliğine ve devletin Avrupa devletlerine bağımlı hâle gelmesine yol açan "denge politikası"na bağlarken, Berkes, çöküşü Batı'nın emperyalizmine ve hunharlığına ve Osmanlı yöneticilerinin, elitlerinin ve aydınlarının yanlış kararlarına ve beceriksizliklerine bağlar.³¹ Mardin, Berkes'in her iki yorumunu da aşırı görür, ne sadece Batı'nın emperyalist baskıları, ne de sadece sorumlu avı arayan bir mantıkla bulunacak yöneticilerin ve aydınların yanlış kararları ve beceriksizlikleri ile Osmanlı çökmüştür. Mardin (1976), "tarihin yaratıcılığı" olgusunu dile getirerek 200 yıllık tarihsel süreçte Osmanlı'nın ekonomik, siyasî ve askerî çöküşünün yapısal nedenlerini aydınların zihniyet dünyaları ile birlikte ele alır, tarihsel planda sorgular ve yorumlar, çöküşün ve yaşananların sebeplerini daha kapsamlı olarak değerlendirir, iç ve dış siyasî, sosyal, kültürel ve askerî koşullar bütünlüğünde, süreci bunların karmaşık denklemi içerisinde inceler, değerlendirir. Osmanlı Devleti'nin çözülme ve çöküş sürecinde, özellikle iç etkenler konusunda genel olarak farklılık olmamakla birlikte, Mardin'in, Tanzimat ile birlikte yoğunlaşan Batı kurumlarını ve hukuk sistemini alma sürecinin toplum ve devlet düşüncesi olarak arka planda çökmeye yol açtığı alanlarla ilgili daha derinlikli bir gözlem yaptığı görülür. Mardin, yapılan politika değişikliğinin, kurumsal dönüşümlerin ve bunlara bağlı uygulamaların mevcut yapının temel esaslarını güçlendirmenin aksine çürümeleri yönünde etkilediğine vurgu yaparak, toplumsal zemini olmayan değişikliklerin -tıpkı Cumhuriyet döneminde din adına yapılanlarda da yaşandığı gibi- başka yıkımları beraberinde getirdiği ortaya koyar. Tanyol ise, Osmanlı ve Tanzimat hakkında genel itibarıyla Berkes'in düşüncelerine yaklaşan görüşler açıklasa dahi, Mardin'in görüşlerine yaklaşan yorumlar da yapar. Bunun kişisel düşünce çizgisindeki değişimlere bağlı olduğunu görüyoruz. Toplamda, aralarındaki farklılıklara rağmen, Berkes, Tanyol ve Mardin, Batılılaşma çizgisinde yer alarak Osmanlı Devleti'nin çözülme, Tanzimat ve çökme dönemi üzerine milliyetçi-muhafazakâr ve İslâmî görüşlerin de yer aldığı geniş skalada Cumhuriyetin resmî-merkez tezlerine çeşitli mesafelerde yakın dururlar.

³⁰ Mardin (2003, 30 Eylül), ulemanın kaldırılmasını "faydası yeterince anlaşılmamış, din meselesinin tamamen başka bir tarafa yönelmesini sağlayan bir gelişme" olarak yorumlamasına rağmen, çalışmalarında bu sürecin arka planında bireylerde ve toplumda yaşanan adalet duygusu kaybını vurgular.

³¹ Mardin (1976), Berkes'in *Türk Düşüncesinde Batı Sorunu* kitabı üzerine yaptığı değerlendirmede bu saptamaları yapar. Niyazi Berkes (2002), İngilizce olarak 1964'te, Türkçe olarak 1973'te ilk baskısı yapılan kitabında, Osmanlı Devleti'ndeki zayıflamayı; geleneksel dinî yönetime, diğer bir ifadeyle devletin laikleşmemesine ve dolaylı olarak da toplumun sekülerleşmemesine, bilim üretmeyen geleneksel eğitim yapısına, yani medrese eğitim sistemine ve Batılılaşma yetersizliğine sebep olan koşullara dayandırır ve Cumhuriyet'in bütün bunlara cevap veren devrimlerle kurulduğunu savunur.

Değerlendirme ve Sonuç

Dinleri farklı olan tebaasının topluluklarını milletler sistemine dayalı bir toplumsal ve siyasal düzen içerisinde yöneten Osmanlı Devleti, bu şekilde hem ana omurgasını oluşturan Müslüman toplumu bir arada tutmuş, hem de gayri-Müslim tebaasının devlete olan bağlılığını ve yönetimini yüzyıllar boyunca sistematik olarak sağlıklı, güçlü ve sürdürülebilir biçimde gerçekleştirmiştir (Kenanoğlu, 2004). Ancak, Osmanlı Devleti, 1789 yılındaki Fransız Devrimi ile gelen ırkçılık/milliyetçilik dalgasına karşı farklı dinlere ve ırklara mensup topluluklarının/milletlerinin birliğini ve bütünlüğünü koruyamamıştır. Bu tespit doğrudur, ancak sebeplere inildiğinde birçok farklı sürecin aynı anda yaşandığı görülür.

Öncelikli olarak İstanbul'un Fethi'ne kadar giden Rönesans hareketi ile birlikte başlayan süreçte Avrupa'nın bilimsel gelişimde üstünlüğü yavaş yavaş ele geçirmesi sonrasında, 1600'lerin ikinci yarısından itibaren ürettiği askeri teknoloji sayesinde Batı, Osmanlı Devleti ile girdiği savaşlarda galip gelmeye başlar ve bunun sonuçlarını kısa sürede alır (Karlofça Antlaşması, 1699). Askerî olarak gerilemekte olan Osmanlı, askerî teknolojiyi ve askerî yapılanmayı Batı'dan ithal etme yoluna gitmesiyle, yani Avrupa'dan aldığı silahlarla donattığı ordusunu Avrupalı subaylara emanet etmesiyle, bir süre daha "Devlet" in ayakta kalması anlamında amacına ulaşsa da, bu durum geçici olmuş, hatta zarar vermiş, ülkenin kendi kaynaklarıyla beslenmeyen teknolojik alt-yapı ve nitelikli asker gücündeki zayıflık savaş dönemlerinde zafiyet ve yenilgiler getirmiştir.

İkinci boyutta, bilimsel gelişmelerin ekonomik alana yansımalarıdır. 1700'lerde geliştirilen buharlı makine teknolojisine bağlı olarak düşük maliyetli ve seri üretim olanaklarının gelişmesi ile tarihi değiştirecek Endüstri Devrimi sonrasında, kapitülasyonları kendilerine göre yorumlayan Batılı devletlerin iktisadi baskıları altında Osmanlı pazarındaki el emeği zanaatçılığa ve küçük işletmeciliğe dayalı ekonomi etkinliğini yitirmeye başlamıştır. 1800'lerde ahiliğin, meslek loncalarının ve bunlara bağlı küçük ve orta ölçekli üretim birimlerinin piyasa ve pazar taleplerinin zayıflaması, ekonomilerinin ve etkilerinin küçülmesi ve bir kısmının kapanması, bunun en büyük göstergelerindendir (Genç, 1986; Hamitoğulları, 1986; Tabakoğlu, 1986).³² Ekonomik alandaki gerileme, sosyal ve siyasi huzursuzlukları besleyen ana etkenlerden olmuş, maddi gücü zayıflayan toplumu ve toplumsal dokunun unsurlarını bir arada tutmak giderek zorlaşmıştır.

Üçüncü boyutta, yeni teknoloji kullanarak üretime dayalı ekonomik gücü ele geçiren Batı, yüzyıllardır imtiyaz olarak kendisine verilmiş kapitülasyonları iktisadi ve siyasi olarak daha etkili kullanarak Osmanlı pazarının her alanında ekonomik üstünlük kazanmaya başlamış, öte taraftan eşzamanlı olarak yeni ve etkili silah teknolojisi ile donatılmış askerî gücüne dayanarak da saldırganlığa, yayılcı, emperyal ve sömürgeci bir kimliğe bürünerek zengin maden kaynaklarının, ticaret yollarının ve verimli toprakların bulunduğu Osmanlı Devleti'ni, çeşitli bölgelerinden adım adım işgal etmeye, küçültmeye ve nihayetinde yok etmeye yönelmiştir.

Avrupa/Batı, bu üç girişimini yürütecek entelektüel arka planını ve kültürel kodlarını oluşturacak zemini Rönesans-Reform-Aydınlanma düşüncesi ile tahkim etmiştir. Batı, Avrupa'nın üstünlüğü esasına, insanın başta doğa olmak üzere her şeye egemenliğini aktarabilme düşüncesine ve

³² "Tanzimat'ın liberal politikası içinde yaşama şartları iyice zorlaşan esnaf örgütleri, özellikle sınaî üretimde faaliyet gösterenler, artan ithalat ile rekabet edebilecek maliyetini düşüremediği, yeni tüketim alışkanlıklarına cevap verecek malları üretmekte zorluk çektiği için hızla gerilemeğe başlamıştır. 1838 tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşmasını müteakip Osmanlı şehirlerinde yabancıların da perakende ticarete girmeleri ile esnaf örgütleri fevkalade zor bir döneme girmiştir. Ancak yabancıların, ticaret antlaşmasını kendilerine göre yorumlayarak açtıkları bu çığır, Osmanlı iktisadî ve sosyal hayatını sarsacak boyutlara vardığı ölçüde Devlet de esnaf örgütlerine desteğini arttırmış, hattâ 1860 yıllarında 'İslah-ı Sanayi Komisyonu' adlı bir organ oluşturarak, özellikle sınaî üretim alanında çözülmekte olan esnaf örgütlerini kooperatif şirketler halinde yeniden örgütleyip yaşatmağa çalışmıştır. Bütün bu gayretler, Osmanlı sisteminin genişleme ve büyüme devirlerinde ortaya koyduğu şehir medeniyetinin yaratılmasında vakıflar ve zâviyelerle birlikte birinci derecede rol oynamış olan esnaf örgütlerinin, fonksiyonel bir parçası olduğu sistemin kaderini paylaşarak onunla birlikte tarih sahnesinden çekilmesini sağlamaktan başka bir sonuç vermemiştir" (Genç, 1986).

akılcılığa dayanan felsefeyle hareket ederken, kültürel kodlarını ise Doğu'ya yönelik ve dinsel alandaki oryantalist çalışmaları ile oluşturmuş, gelişen medya gücü, bankacılık ağı, siyasî ve askerî örgütlenme, organizasyon ve uygulama becerisi ile, bu alanlarda yapılan sayısız reforma karşın bir türlü yeniden güçlü bir devlet ve toplum yapısına ulaşamayan Osmanlı Devleti'nin varlığı üzerine bir kara bulut gibi çökmüştür.

Askerî, siyasî ve ekonomik gerilemesine karşı çözüm olarak gördüğü Yenileşme, Tanzimat, Islahat, Reform, Asrîleşme, Frenkleşme, Çağdaşlaşma, Avrupaîleşme, Medenileşme veya Batılılaşma, ya da bu kavramların bütünü bir şekilde karşılayan Modernleşme hareketlerinin Osmanlı Devleti'nin çöküşünü neden engelleyemediği büyük bir sorudur. Bu durumda, her türlü modernleşme adımına rağmen Osmanlı Devleti'nin endüstri devrimlerini yapan devletlerin emperyalist ve sömürgeci uygulamaları sonucu yıkıldığını düşünme zorunluluğu, büyük bir gerçek olarak karışımıza çıkar. Evet, Osmanlı Devleti her türlü modernleşme adımları atmasına ve hatta I. Dünya Savaşı'nda kendi cephelerinin önemli bir kısmında galip gelmesine rağmen, emperyalist ve sömürgeci devletlerin devam eden çok boyutlu saldırıları, yıkıcı uygulamaları ve yok edici müdahaleleri ile tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumda şu soru kritik önem taşır: Modernleşme hareketlerine rağmen varlığını sürdürmesine izin verilmeyen Osmanlı Devleti'nin bize öğrettiği deneyim; emperyalist ve sömürgeci devletler karşısında özellikle kültürel, siyasî ve sosyal alanlardaki modernleşmeden daha önemli olguların olduğunu, yani ekonomik ve askerî gücün devletin varlığını korumada öncelikli ve belirleyici olduğu gerçeğini görmeyi gerektirmez mi?

Cahit Tanyol'un, Tanzimat karşısındaki ikircikli duruşunu bu koşulların etkisinde anlamak gerekir. Batı'nın bilimde, teknolojiye ve üretimde ele geçirdiği üstünlük karşısında, kültür ve medeniyet temelli savunmaya geçmek, askerî teknolojiye sahip olmayan toplum ve devletlerin savaşlarda yenilmeleriyle, işgal edilmeleriyle, sömürülmeleriyle ve hatta yok edilmeleriyle sonuçlanmaktadır. İdeolojik olarak onu besleyen Cumhuriyet eğitiminin etkisindeki düşünce dünyasının ilk yıllarında Tanyol, önceleri Batı ile uyumlu bir devlet modelinin gerekliliğini, yeni ulus-devletin devrimlerini tamamen onaylayarak gösterir. Zaman içerisinde ise Batı karşısındaki tavrı, özellikle Türkiye'nin gelişim gösterdiği 1950'li yıllarda sarsıntı geçirir, tepkisel hâle dönüşür ve karşıt hâle gelir. Hatta, Batı'nın teknik ürünleri gibi Batı'nın kültür değerlerini hiçbir değişikliğe uğratmadan aynen alırsak Batı medeniyeti seviyesine çıkacağımızı düşünmek yanlısına Tanzimat'tan beridir düşmüş olduğumuzu dile getirir (Tanyol, 1952, 27 Haziran). 2000'li yıllarda "devrimlerin bazıları tutmamış" diyerek devrimlere yönelik olarak da eleştiriler getirir (Tanyol, 2003, Bahar). Ancak Tanyol, hiçbir zaman tam olarak Batı düşmanlığı yapan veya devrimleri reddeden bir noktaya gelmez, nihayetinde ise 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra Sosyalizm ile kurduğu ilişki üzerinden önce Batı'nın ideolojik olarak dolaylı olumlanması, devamında ise Batı medeniyetinin ve kültürel kodlarının "gülü ve dikenini ile alınması" noktasına gelir. Bunda laikliğe olan katı bağlılığının etkisi vardır. Bununla birlikte Tanyol'un, bu konuda keskin bir noktada durduğunu söylemek mümkün değildir. Tanyol için esas olan, sadakatle bağlanacağı, varlığını koruyabilen güçlü bir "devlet"tir. Bu devletin temsil ettiği veya edeceği değerler onun için ikinci planda kalır. Mesele, taşıdığı ve temsil ettiği değerlerden önce devletin varlığı ve sürekliliği meselesidir. Tanyol, bu anlamda değerleri devletin varlığını, birliğini, bütünlüğünü ve devamlılığını sağladığı ölçüde sahiplenir. Tanyol'un Osmanlı Devleti'ne, Tanzimat, Sultan II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerine bakışında bu düşünce baskındır. Böyle olunca, bu dönemlerdeki bürokrasiyi oluşturan Kalemîye, İlmiye ve Seyfiye sınıflarının, etkili güçlerin ve aydınların zaafalarını, yetersizliklerini ve eksikliklerini öne çıkarır, Osmanlı bürokratlarına ve aydınlarına/entelektüellerine karşı eleştirel, olumsuz, yargılayıcı ve kimi zaman suçlayıcı bir yaklaşım içerisine girer. Çünkü Osmanlı Devleti'nin çökmesinden bu kadrolar sorumludur. Dolayısıyla kadro yetiştiremeyen Osmanlı çökmüştür. Aynı zamanda Tanyol, bilim ve teknoloji kapasitesi olmayan bir devletin de savaşlarda galip gelmesinin mümkün olmadığını bildiğinden bu düşüncelerinde de ikilemler yaşar. Fakat, öte taraftan Tanyol, Cumhuriyeti kuran kadroları olumlarken aynı katılıkta bakmaz. Burada pragmatik bir yaklaşım göstererek 7-8 yaşlarında

tamamen ortadan kalkmasına şahit olacağı Osmanlı Devleti'nin çöküş travmasını Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile telafi eder. Osmanlı Devleti'nin yıkılma travmasına karşı onarıcı yönü ağır basan ve bu süreci Cumhuriyet ile olumlayan tedavi edici bir yaklaşım geliştirir. Düşüncesindeki dalgalanmaya bağlı olarak değişen yorumlarına karşın, Tanyol'un, Osmanlı Devleti'nin yıkılışını Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ile telafi eden yaklaşımı; çözülmeyi, Tanzimat'ı ve çöküş dönemlerini değerlendirmesinde etkili bir özellik olur.

Şerif Mardin, Tanyol'un aksine, Osmanlı'daki çözülmeyi, Tanzimat'ı ve çöküş dönemlerini günün koşulları bağlamında, dönemin tartışmalarından hareketle, bürokratların ve aydınların/entelektüellerin düşünce dünyası, grupların yapıları ve düşünce hareketleri ekseninde bu yılların birincil kaynaklarını esas alan, derinlikli analizlerle ve bütünlüklü yorumlarla ele alır. Mardin, siyasi ve sosyal değişimin kaynaklarını ele alarak baktığı Tanzimat'ın dozu giderek artan modernleşme adımlarını, bunlar arasındaki bağlantıları ve sürekliliği ortaya koyar, Osmanlı devletinin çözülmeye, Tanzimat ve çöküş sürecinde aldığı tedbirlerin, yaptığı reformların ve uyguladığı politikaların Cumhuriyet'e aktarılan konularını, içeriklerini ve biçimlerini inceler, yeni bir devlet organizasyonunu ortaya koyan kadroların Tanzimat dönemi zihniyetindeki ve pratiklerindeki öncüllerini tespit eder, kapsamlı bir düşünce tarihi analizi ile Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bağlantılanan ve ilişkilenen söylem ve eylem bazındaki geçiş, aktarım ve süreklilik kanallarını titizlikle açığa çıkarır. Mardin, gruplar, kişiler ve akımlar bağlamında zihniyet ve pratiklerin sürekliliği ve kopuşları üzerine olan yaklaşımında belirli bir eksen ve bütünlük izlediğini korur. Mardin'in, genel kabuller ve redler üzerinden ilerlemeyen yaklaşımı, ne Osmanlı dönemini küçülten, ne de Cumhuriyet dönemini yücelten bir yaklaşımdır. Anlamaya ve açıklamaya dayalı yöntemsel yaklaşımı burada da kendini gösterir, ince bir işçilikle Osmanlı zihniyet dünyasının ve kültürel kodlarının, yeni devletin, Cumhuriyet'in inşasındaki izlerini sürer. Tanzimat, Batılılaşma etkisi altında yaşanan bir geçiş sürecidir, kadrolar bu süreçte çeşitli zihniyetlere göre pozisyonlar almış, muhalefette kalan Yeni Osmanlılar'ın aksine Jön Türkler çeşitli yöntemlerle 1908 yılından itibaren II. Meşrutiyet dönemi boyunca adım adım ele geçirdikleri iktidarla düşüncelerini ve yaklaşımlarını uygulama fırsatı bulmuşlardır. Tarihsel akış içinden bakıldığında Osmanlı'daki düşünce ve uygulamalar, süreklilikler ve aktarımlar üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nde hâlen devam edegelen çeşitli olumsuz süreçlerin, sorunların ve çatışmaların da sebebi olmuştur.

Cahit Tanyol ve Şerif Mardin, her ikisi de, Osmanlı Devleti'nin çözülmeye, Tanzimat ve çöküş dönemleri üzerine yaptıkları çalışmalarla, bu süreçleri bir şekilde Cumhuriyet'in varoluş süreciyle ilişkilendirerek, Türk Modernleşmesini, ulus-devletin kurucu iradesini, resmî-merkez ideoloji Kemalizm'i, devrimleri, devrimlerin laiklik gibi belirleyici özelliklerini, kültürel ve iktisadî değişmeyi, devlet yönetimindeki pratikleri, toplumsal dokudaki etkileşimleri ve diğer konuları, Cumhuriyet'ten geriye doğru bakarak kök ve kökensel olarak anlamlandırma çabasına girerler. Bu anlamlandırma süreci sahip oldukları tarih ve sosyoloji anlayışına göre inşa olmakta, nihayetinde ise günümüz Türkiye'sinin yaşadığı siyasî, askerî, sosyal, iktisadî, dinî, kültürel ve yönetsel sorunlarla ilişkilendirilerek incelenmektedir. Bu incelemelerde, geçmişin koşulları, özellikleri ve etkileşimleri ne ölçüde etkili, sağlıklı ve başarılı belirlenirse, o ölçüde günümüz sorunları için çözüm üretmede etkili öneriler yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç Medeniyet*. İstanbul: Doğu Kitabevi (İlk baskı 1927).
- Ahmad, F. (2002). *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (2. Baskı). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Akça, G. ve Hülür, H. (2006). Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, s. 295-321.

- Akçuraoğlu, Y. (1990). *Türkçülük*. İstanbul: Toker Yayınları (İlk baskı 1928).
- Akman, Ş. T. (2011). Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 80-109.
- Alkan, M. Ö. (Ed.). (2004). *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi (Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce 1)* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arlı, A. (2008). Türkiye'de Sosyolojinin Eleştirel Kapasitesi: Şerif Mardin Üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, s. 633-651.
- Atay, O. (2018). *Tutunamayanlar* (90. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Avcioğlu, D. (1968). *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aysal, N. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim Kuşam'da Çağdaşlaşma Hareketleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Enstitüsü Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı 22, s. 3-32.
- Berkes, N. (1965). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. İstanbul: Yön Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (2. Baskı) (Yay. Haz. A. Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları (İlk baskı, 1973).
- Kocabaşoğlu, U. (Ed.). (2004). *Modernleşme ve Batıcılık (Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 3)* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozkurt, M. E. (1967). *Atatürk İhtilali*. İstanbul: Altın Kitaplar (İlk baskı 1940).
- Canatan, K. (2014). *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Çakır, C. (2000). Tanzimat Dönemi'nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 43-44, s. 363-379.
- Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Çakır, C. (2002). Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 14) içinde (s. 698-714). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çakır, C. (2004). Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihani: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 9-69.
- Çaylak, A. (1998). *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen-Bir Şerif Mardin Çözümlemesi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Çav, E. (2011). *Dramın Aydını Cahit Tanyol: Şair-Öğretmen-Felsefeci-Sosyolog*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çav, E. (2013). *Türkiye'de Askeri Uygulama-Askerler ve Askerlik Üzerine Deneyim, Gözlem ve Düşünceler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çiğdem, A. (2005). "Millî Mesele" Olarak Din. *Şerif Mardin'e Armağan* (3. Baskı, 2015) içinde (s. 21-35) (Ed. A. Öncü ve O. Tekelioğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, s. 331-348.
- Doğan, N. (2008). Şerif Mardin, Türk Sosyolojisi ve Sosyolojik Teori. *Şerif Mardin Okumaları* (2. Baskı, 2013) içinde (s. 19-41) (Ed. T. Takış). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Genç, M. (1986). Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri. *Ahilik ve Esnaf* içinde (s. 113-124). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları.

- Genç, M. (1996). 19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerinde Değişmeler. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (2000) içinde (s. 87-96). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gencer, B. (2017). *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)* (4. Baskı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gencer, M. (2008). Osmanlı-Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/2 Spring, p. 354-369, ISSN:1308-2140, www.turkishstudies.net, Ankara-Turkey.
- Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930* (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Yayınları (İlk baskı 1923).
- Hamitoğulları, B. (1986). İktisadî Kalkınmamızda Ahîliğin Anlamı ve Önemi. *Ahîlik ve Esnaf* içinde (s. 133-153). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği Yayınları.
- İleri, C. N. (2002). *Türk Devrimi-İnsanlık Tarihinde Türk Devriminin Yeri* (Gün. Dil. Çev. Ö. Ozankaya). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları (İlk baskı 1926).
- İnalçık, H. (2018a). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (25. Baskı) (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalçık, H. (2018b). *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I-II* (6. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnalçık, H. (2018c). *Osmanlı İmparatorluğu I-II*. İstanbul: Kronik Kitap.
- İnalçık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (Haz.). (2018). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (7. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İslâmoğlu, H. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2013). *Türk Sosyoloji Tarihi-I-Ön Koşullar* (3. Baskı). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kaplan, M. (1956, Temmuz). Namık Kemal, Hürriyet ve İçtimai Kalkınma. *Türk Yurdu*, Sayı 258, s. 12-18.
- Kara, İ. (2016). Ansiklopedilerin Neden Bitmediğine ve Son Büyük Türklere Dair Birkaç Talikat. *Aramakla Bulunmaz* (3. Baskı) içinde (s. 70-83). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Kawtharani, W. (2018). The Ottoman *Tanzimat* and the Constitution. *AlMuntaqa*, Cilt 1, Sayı 1, s. 51-65.
- Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi-Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1985). Osmanlı Aydını. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1) içinde (s. 55-60). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kısakürek, N. F. (2007). *Sahte Kahramanlar* (16. Baskı). İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Köker, L. (2004). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (8. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurtaran, U. (2016). Karlofça Antlaşması'nda Venedik, Lehistan ve Rusya'ya Verilen Ahidnamelerin Genel Özellikleri ve Diplomatik Açından Değerlendirilmesi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 35, Sayı 60, s. 97-139.
- Küçükömer, İ. (2002). *Düzenin Yabancılaşması (Batılılaşma)* (3. Baskı). İstanbul: Bağlam Yayınları (İlk baskı 1969).

- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mardin, Ş. (1956). Tanzimat ve "İlmiye". *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (Makaleler 1) (12. Baskı, 2004) içinde (s. 261-266) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1957a). Yeni Osmanlıların Hakikî Hüviyeti. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (Makaleler 1) (12. Baskı, 2004) içinde (s. 273-284) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1957b). Tanzimat Fermanı'nın Mânâsı. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (Makaleler 1) (12. Baskı, 2004) içinde (s. 285-308) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1964). Toplum Bilimlerinde Teoriler Üzerine Bir Not. *SBF Dergisi*, Cilt 19, Sayı 3, s. 59-70.
- Mardin, Ş. (1971). Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma. *Türk Modernleşmesi* (Makaleler 4) (14. Baskı, 2004) içinde (s. 21-79) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1976). Türk Düşüncesinde Batı Sorunu. *Türk Modernleşmesi* (Makaleler 4) (14. Baskı, 2004) içinde (s. 239-248) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1980). Türkiye: Bir Ekonomik Kodun Dönüşümü. *Türk Modernleşmesi* (Makaleler 4) (14. Baskı, 2004) içinde (s. 195-238) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1983). Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (Makaleler 1) (12. Baskı, 2004) içinde (s. 203-239) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1984). "Aydınlar" Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi. *Türkiye'de Din ve Siyaset* (Makaleler 3) (10. Baskı, 2004) içinde (s. 251-260) (Der. M. Türköne ve T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat ve Aydınlar. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 1) içinde (s. 46-54). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2003, 30 Eylül). "Şerif Mardin: AKP'nin iktidarda olması Kemalizmin bir başarısı sayılmalıdır" (AKP Neydiler Ne oldular? 3-Yazı Dizisi) (Söy. R. Çakır). <http://www.rusencakir.com/AKP-Neydiler-Ne-oldular-3/48>, E.t. 31 Mart 2018.
- Mardin, Ş. (2004a). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (5. Baskı) (Çev. M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan). İstanbul: İletişim Yayınları (İlk baskı İngilizce, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton University Press, 1962, Türkçe ilk baskı 1996).
- Mardin, Ş. (2004b). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (11. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları (İlk baskı 1964).
- Mardin, Ş. (2004c). *Din ve İdeoloji* (11. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları (İlk baskı 1969).
- Mardin, Ş. (2004d). *İdeoloji* (10. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları (İlk baskı 1976).
- Mardin, Ş. (2005). Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslâmî İstisnacılığı. *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm* (Makaleler 5) (4. Baskı, 2015) içinde (s. 167-200). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2006a). Şerif Mardin ile "Türk Siyaset Düşüncesi" Üzerine (Söy. G. Çetinsaya, C. Çakır, A. Okumuş ve A. Arlı). *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm* (Makaleler 5) (4. Baskı, 2015) içinde (s. 201-236). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2006b). 19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslâm. *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm* (Makaleler 5) (4. Baskı, 2015) içinde (s. 43-108). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2007). Sosyolojiden Tarihe Bakmak (Söy. B. Toksabay). *Tarihsel Sosyoloji* (4. Baskı, 2016) içinde (s. 214-232) (Haz. E. Özdalga). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Meriç, C. (2007). *Mağaradakiler* (14. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Meriç, Ü. (2002). *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü* (4. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mermutlu, B. (2008). *Türk Sosyal Düşünce Bibliyografyası (1729-1928)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Nalbantoğlu, Ü. (2007). Şerif Mardin: Bir Söylemin Metafizik Ard Alanı. *Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı: Cahit Tanyol-Mübeccel B. Kıray-Şerif Mardin* (2010) içinde (s. 127-140) (Haz. Ç. Kovanlıkaya ve E. Çav). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Okumuş, E. (2005). Tanzimat Dönemi'nde Eğitimde Laikleştirme İşaretleri. *Dicle İlahiyat Fakültesi Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 3, s. 143-162.
- Ortaylı, İ. (2004). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (19. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öksüz, M. (2012). Tesettür Tartışmalarının Dünü: II. Meşrutiyet Dönemi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4 Fall, p. 477-487, ISSN:1308-2140, www.turkishstudies.net, Ankara-Turkey.
- Öz, M. (2013). *Kanun-ı Kadimin Peşinde (Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları)* (5. Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Özcan, U. (2017, Ekim). Şerif Mardin'in Ardından. *Sosyologca*, Sayı 13-14, s. 27-34.
- Öztürk, N. (2009). Tanzimat Edebiyatı Bibliyografyası. *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume:4/1-II Winter, p. 1203-1225, ISSN:1308-2140, www.turkishstudies.net, Ankara-Turkey.
- Reid, J. J. (1999). Was there a Tanzimat Social Reform?. *Balkan Studies*, Cilt 40, Sayı 1, s. 173-208.
- Sevil, M. (1991). *Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Sezer, B. (2017). Tarihte Doğu-Batı Çatışması (Ders Notları 1996-1997) (Red. ve Yay. Haz. E. Eğribel ve U. Özcan). *Tarihte Doğu-Batı Çatışması (Sosyoloji Yıllığı 12, 2. Baskı)* içinde (s. 59-132) (Ed. E. Eğribel ve U. Özcan). İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (İkinci Cilt Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1805-1975)*. İstanbul: E Yayınları.
- Şeker, F. (2015). *Cumhuriyet İdeolojisinin Naşibendilik Tasavvuru: Şerif Mardin Örneği* (2. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şentürk, R. (2008). *Türk Düşüncesinin Sosyolojisi: Fıkıhtan Sosyal Bilimlere*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1986). Ahilik ve Gençlik. *Ahilik ve Esnaf* içinde (s. 195-201). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayınları.
- Tahir, K. (1992). *Osmanlılık/Bizans, Notlar*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tanyol, C. (1939, Eylül). İrk ve Medeniyet. *Aramak*, Sayı 6, s. 1.
- Tanyol, C. (1939, Ocak). Arif Nihad Asya Hakkında. *Aramak*, Sayı 9, s. 2-9.
- Tanyol, C. (1939, Aralık). Tefik Fikret ve Cemiyetçiliği. *Aramak*, Sayı 8, s. 1-5.
- Tanyol, C. (1939, Ekim). Yahya Kemal ve Rindlerin Ölümüne Dair. *Değirmen*, Sayı 1, s. 6-8.
- Tanyol, C. (1943, 3 Kasım). Türk Edebiyatında Aşağılık Duygusu. *Vatan*.
- Tanyol, C. (1947, Ocak). Beş Şehir. *İstanbul*, Sayı 1, s. 53-55.
- Tanyol, C. (1950, 22 Eylül). Milli Terbiyenin Şartları. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1950, 29 Eylül). Milli Terbiye ve Aşağılık Duygusu. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1950, 6 Ekim). Aşağılık Duygusunun Sebepleri. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1950, 20 Ekim). Türk Rönesansı. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1950, 27 Ekim). Yahya Kemal ve Türk Rönesansı. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1951, 22 Haziran). Avrupa Dilenciligi. *Yeni Sabah*.

- Tanyol, C. (1951, 1 Aralık). Nesre Dair. *Varlık*, Sayı 377, s. 8.
- Tanyol, C. (1952, 1 Ocak). Tanzimatın Yapısı ve Edebiyat. *Varlık*, Sayı 378, s. 4.
- Tanyol, C. (1952, 1 Mayıs). Dil ve Düşünce. *Varlık*, Sayı 382, s. 4-5.
- Tanyol, C. (1952, 13 Haziran). Tarih Terbiyesi. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1952, 27 Haziran). Batı Medeniyeti ve Kapıkulu Zihniyeti. *Yeni Sabah*.
- Tanyol, C. (1954, 16 Temmuz). Önder Aydınlar Sınıfı. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1955, 31 Mart). Değişmeyen Derdler. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1955, Ekim). Yarım Aydın ve Aşağılık Duygusu. *Türk Yurdu*, Sayı 249, s. 259-262.
- Tanyol, C. (1955, Kasım). İnkılap, Teknik ve Hürriyet. *Türk Yurdu*, Sayı 250, s. 337-342.
- Tanyol, C. (1956, Mayıs). Hürriyet Edebiyatı I. *Türk Yurdu*, Sayı 256, s. 826-828.
- Tanyol, C. (1956, Haziran). Hürriyet Edebiyatı II. *Türk Yurdu*. Sayı 257, s. 900-904.
- Tanyol, C. (1957, 7 Ocak). Milli Tarih. *Havadis*.
- Tanyol, C. (1961, 5 Şubat). Düşünce ve Kanaat. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1962, 5 Şubat). Kaos. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1962, 30 Mart). Gençliğin Terbiyesi. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1962, 13 Temmuz). Batı Medeniyetinde Kişilik Layık Tavrı-Dini Tavrı. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1962, 17 Ağustos). Şahsi Teşebbüs İmkânı. *Cumhuriyet*.
- Tanyol, C. (1962, 22 Ağustos). Prof. Tanyol'un Önemli Bir Yazısı. *Yön*, Sayı 36, s. 4-5.
- Tanyol, C. (1962, 17 Ekim). Türkiye'de Burjuva Meselesi. *Yön*, Sayı 44, s. 6-7.
- Tanyol, C. (1962, 7 Kasım). Atatürk'ün Özlediği Türkiye'yi Kurabildik mi? (Açıkoturuma Katılanlar: D. Avcioğlu, Y. K. Karasmanoğlu, C. H. Taray, S. Aren, C. Dursunoğlu, Ş. S. Aydemir, K. Tahir ve C. Tanyol). *Yön*, Sayı 47, s. 12-14.
- Tanyol, C. (1964, 9 Ekim). İçimizdeki Düşman I: Parazit Kadro. *Yön*, Sayı 80, s. 6.
- Tanyol, C. (1964, Kasım). Cahit Sıtkı Tarancı. *Yeni İnsan*, Sayı 23, s. 6.
- Tanyol, C. (1965, Nisan). Yitik Halka, Folklor ve Toplumculuk I. *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı 189, s. 3701-3703.
- Tanyol, C. (1965, Haziran). Yitik Halka, Folklor ve Toplumculuk II. *Türk Folklor Araştırmaları*, Sayı 191, s. 3757-3758.
- Tanyol, C. (1965, 9 Temmuz). Tehlike Çanı I. *Yön*, Sayı 118, s. 16.
- Tanyol, C. (1965, 13 Ağustos). Tehlike Çanı III: Çıkar Yol Niçin Sosyalizm?. *Yön*, Sayı 124, s. 16.
- Tanyol, C. (1965, 17 Eylül). Tehlike Çanı IV: Çıkar Yol Niçin Sosyalizm?. *Yön*, Sayı 129, s. 12.
- Tanyol, C. (1966, 15 Temmuz). Görünmeyen İşgal. *Yön*, Sayı 172, s. 14.
- Tanyol, C. (1970). *Sosyolojik Açıdan Din Ahlak Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar*. İstanbul: Okat Yayınevi.
- Tanyol, C. (1971, Eylül). Tanzimat ve Şinasi. *Yeni İnsan*, Sayı 105, s. 12-15.
- Tanyol, C. (1971, 11 Kasım). Yenici ve İlerici Atatürk. *Milliyet*.
- Tanyol, C. (1973, 5 Ocak). Yaşadığımız Çelişkilerin Dügüm Noktası. *Milliyet*.
- Tanyol, C. (1976, 27 Haziran). İtalya ve Batı Avrupa Komünizmi (Forumu Yöneten: A. Gevgili; Katılımcılar: C. Tanyol, İ. Giritli, T. Ateş). *Milliyet*.
- Tanyol, C. (1977, Temmuz). Kemal Tahir Üzerine. *Özgür İnsan*, Sayı 45, s. 80-85.
- Tanyol, C. (1978, 15 Ekim). Terör'ün Gerçek Kökleri ve Çözüm Yolları (Forumu Yöneten: A. Gevgili; Katılımcılar: C. Tanyol, Ü. Doğanay, S. Güran). *Milliyet*.

- Tanyol, C. (1978, Ekim). Dil-Düşünce ve Yazı. *Ulusal Kültür*, Sayı 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Tanyol, C. (1981). *Atatürk ve Halkçılık* (Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Dizisi No 6). Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tanyol, C. (1982). Tanzimat ve Getirdikleri. *Cavit Orhan Tütengil'e Armağan* içinde (s. 163-171), İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.
- Tanyol, C. (1983, 11 Kasım). Kemalizm Yoktur, Kemalistler Vardır. *Yazko Somut*, Sayı 41, s. 7.
- Tanyol, C. (1984, Haziran). Hürriyet Serüveni. *Özgürlük* içinde (s. 58-64). İstanbul: Yazko Ortak Kitap 1.
- Tanyol, C. (1984, Ağustos). Nazım Hikmet Üstüne. *Sanat* içinde (s. 29-36). İstanbul: Yazko Ortak Kitap 6.
- Tanyol, C. (1985). *Türk Edebiyatında Yahya Kemal*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tanyol, C. (1987, 19 Temmuz). Türk-İslâm Sentezcileri. *Güneş*.
- Tanyol, C. (1989). *Laiklik ve İrtica*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Tanyol, C. (1990). *Çankaya Dramı: Silahlı Ordu/Silahsız Ordu*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Tanyol, C. (1991, Haziran). Devlet Düzeninde Efendi Uşak İlişkisi. *Türk Henkel*, Sayı 77, s. 25-28.
- Tanyol, C. (1997, Nisan). Bir Ümmetsiz Peygamber. *Enka'dan Haberler*, Sayı 40, s. 2-3.
- Tanyol, C. (2003). *Hoca Kadri Efendi'nin Parlamentosu*. İstanbul: Gendaş Yayınları.
- Tanyol, C. (2003, Bahar). "Cahit Tanyol ile Söyleşi: Hayata, Edebiyata, Düşünceye Dair" (Söy. T. Tanyol). *Cogito*, Sayı 35, s. 85-99.
- Tanyol, C. (2007). Devlet Üzerine. *Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı: Cahit Tanyol-Mübeccel Kıray-Şerif Mardin* içinde (s. 45-51) (Haz. Ç. Kovanlıkaya ve E. Çav). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tanyol, C. (2009, Ocak). Yahya Kemal'de Tarih ve Devlet. *Hece: Yahya Kemal Özel Sayısı*, Sayı 145, s. 438-440.
- Tanyol, C. (2014, 4 Kasım). *Türkiye'de Sosyolojinin 100 Yılı: Cahit Tanyol ile Söyleşi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi.
- Tanzimat I- Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (1940). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Taşkın, Y. (2001). Kemalist Kültür Politikaları Açısından Türk Tarih ve Dil Kurumları. *Kemalizm (Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 2)* (4. Baskı, 2004) içinde (s. 419-424) (Ed. A. İnel). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Törenek, M. (2010). Şiirimizde Yenileşme Süreci ve Serbest Şiir. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/2 Spring, p. 13-49, ISSN:1308-2140, www.turkishstudies.net, Ankara-Turkey.
- Tunaya, T. Z. (1996). *Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Arba Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1995). *İslâm Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (7. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004a). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004b). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ünal, F. (2011). Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, s. 241-248.
- Zürcher, E. J. (2004). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (18. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.